

OCJENE I PRIKAZI

Časopisi i zbornici

Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, sv. 10, Slavonski Brod 2010, 730 str.

U mjesecu studenome 2010. godine izašao je redoviti deseti broj *Scrinie Slavonice*, godišnjaka Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest iz Slavonškoga Broda. *Scrinia Slavonica* se, kroz deset godina izlaženja, u potpunosti profilirala u vrlo respektabilan i referentan historiografski godišnjak u našoj zemlji, obrađujući sadržaje od antičkih do suvremenih povijesnih tema.

U ovome svesku obrađen je niz historiografskih problema koji tematiziraju povijest Slavonije, Srijema i Baranje. U poglavlju *Antika i srednji vijek* Hrvoje Gračanin, Marija Karbić i Stanko Andrić analiziraju u svojim radovima tematiku tog historijskog razdoblja na ovome području rasvijetljavajući niz vrlo važnih i do sada nedovoljno obrađenih problema. Tako Hrvoje Gračanin u članku »Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji« analizira prometnu povezanost i postojanost rimskih puteva u kasnoantičkoj Panoniji. Pritom je posebno naglasio značaj lokalnih cesta i puteva, koji su povezivali unutrašnje područje ove rimske provincije s većim naseljima i središtima. Nove spoznaje svakao objelodanjuju intenzivnu prometnu razgranatost na ovom području, te važnost tih prometnica za čitavo Rimsko Carstvo. Marija Karbić obrađuje srednjovjekovnu temu međusobne podjele posjeda između plemića u tekstu »Dioba posjeda i plemićki rod: primjeri iz Slavonije«. Rad donosi spoznaje o promjenama u načinu diobe posjeda između plemića kroz vrijeme, te ukazuje na moguću povezanost između podjele zemljišta i promjena u strukturama plemićkih rodova. Razmatraju se tako, uz ostalo, pravni, životni te drugi važni aspekti tih procesa podjela. Stanko Andrić u tekstu »Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (treći dio)« nastavlja analizirati izvornu građu koja tematizira srednjovjekovne crkvene objekte (ustanove) i naselja smještena u prostornoj blizini. Riječ je o samostanima u Poljanskoj, Velikoj i Kutjevju, zbornom kaptolu u Kaptolu, crkvama u Stražemanu i Velikoj. Rad jednako tako prati sudbinu tih građevina i ustanova u kasnijim stoljećima.

U poglavlju *Rani novi vijek* radove su objavili Dino Mujadžević, Robert Skenderović, Istvan Horvath i Ljerka Perči. Dino Mujadžević u tekstu »Pregled osmanskih arhivskih izvora za povijest Slavonije i Srijema« donosi pregled i klasifikaciju arhivske građe osmanskog porijekla koji sadržavaju podatke o povijesti dotičnog područja u doba osmanske vladavine. Uz to, autor navodi i mjesta čuvanja tih podataka kao i drugu relevantnu literaturu koja obrađuje te izvore, odnosno njihova tiskana izdanja. Robert Skenderović u radu »Zapisi o doseljenim sarajevskim katolicima u najstarijoj brodskoj matici« donosi nove spoznaje o doseljavanju bosanskih Hrvata sa područja Bosne i Sarajeva tijekom i krajem 17. i početkom 18. stoljeća na osnovu najstarije brodske matične knjige. Ovaj rad, osim toga, rasvijetljuje neke od važnih aspekata svakodnevnog života brodskih Sarajlija i njihovu integraciju u novu sredinu. Istvan Horvath prilaže »Prvi detaljan kartografski prikaz Baranjske županije« u kojem analizira nadevenu kartu iz riznice Pečuškog biskupskog arhiva. Značaj otkrića ove karte evidentira se u činjenici da je to najranija karta (datirana između 1736. i 1742. godine), koja slikovito prikazuje Baranjsku županiju toga doba. Ljerka Perči obrađuje neke dijelove izvorne građe Državnog

arhiva u Osijeku koji se tiču ubiranja mostarina na području Valpova. Tako u tekstu "Valpovačko vlastelinstvo i valpovačka mostarina 1731.-1737." autorica dolazi do korisnih spoznaja o tome koja je vlastela, i koliko, ne samo ubirala mostarine, već i kontrolirala gospodarski život na području Valpova i okolice.

U poglavlju *Razdoblje Austro-Ugarske i prve Jugoslavije* radove su objavili Zlata Živaković-Kerže, Dinko Župan, Dragan Damjanović, Stana Vukovac, Filip Novosel i Branko Ostajmer. Zlata Živaković-Kerže je nastojala dati opći pregled gospodarskog i društvenog života u Srijemskoj županiji na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Rad se temelji na objavljenoj literaturi, kao i na novinskoj i arhivskoj građi. Autorica je, osim na veća srijemska mjesta kao što su Vukovar, Mitrovica, Karlovci i dr., uspjela dati i usputan pogled na neka manja naselja s ovoga područja. Dunav, kao važna ekonomska poluga toga kraja (trgovina, transport), bio je, kako se to kaže, žila kucavica čitave županije, koja je izravno utjecala na proces industrijalizacije, a samim time i na sveukupni razvoj toga kraja. Dinko Župan u članku "Živio svijetli ban!" analizira kako je u školskim spomenicama i izvještajima opisan posjet bana Héderváryja Virovitičkoj županiji 1893. godine. Ovaj rad je bitan za shvaćanje procesa indoktrinacije učenika od strane tadašnjeg režima, što je gotovo trajna pedagoško-društvena kategorija. Interesantna je činjenica koju autor pritom iznosi, naime da je Héderváry prvi ban koji je sustavno obilazio škole na podređenim područjima, u namjeri pevećanja svoje simboličke i stvarne moći. Dragan Damjanović donosi temu iz povijesti umjetnosti u članku «Javni spomenici, radovi zagrebačkih arhitekata, u Kupinovcu, Novom Slankamenu i Vezircu kod Petrovaradina». Rad tematizira podizanje triju spomenika u Srijemu te okolnosti koje su dovele do toga. Riječ je o spomenicima prijestolonasljedniku Rudolfu kod Kupinova, zatim spomeniku bitci kod Slankamena, te bitci kod Petrovaradina. Svi ovi spomenici djela su zagrebačkih arhitekata, ili bar onih koji su tamo živjeli i radili, te su proizvodi klasičnog kasnohistoricističkog pristupa. Stana Vukovac prikazala je u prilogu pod naslovom «Mariann (Marija) Jurić Zagorka i đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer» poveznice u djelovanju tih dviju povijesnih ličnosti te istodobno dala kratak prikaz njihovih života. Filip Novosel u radu «Hrvatsko-slavonske postrojbe u sastavu Austro-ugarske vojske za vrijeme Prvog svjetskog rata» na temelju sekundarne literature daje pregled i analizu raznih aspekata naših postrojbi u Prvom svjetskom ratu. Poseban naglasak stavlja se na niz vrlo ilustrativnih specifičnosti koje su karakterizirale te postrojbe. Velik dio rada posvećen je postrojbama u vojnoj organizaciji Slavonije te osvrtno na feldmaršala Svetozara Borojevića. Branko Ostajmer donosi analizu djelovanja obitelji Selinger u našoj zemlji u članku «Povijesne bilješke o obitelji Selinger». Na temelju svih dostupnih vrela Ostermajer prikazuje gotovo dva stoljeća njihove djelatnosti, uključujući i intimne poglede te obitelji, koja je na koncu doživjela Holokaust. Ovaj rad daje i poseban pogled na povijest ovih krajeva kroz prizmu jedne bogate židovske obitelji.

U poglavlju *Drugi svjetski rat i poraće* članke su objavili Filip Škiljan, Vladimir Geiger i Martin Previšić. U radu "Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine" autor Filip Škiljan daje nove spoznaje o stradanju Srba, Roma i Židova u tome kraju na početku Drugog svjetskog rata. Na osnovu izvornih dokumenata analizira načine, uzroke i posljedice ovih zločina, te ih smješta u opći kontekst toga vremena. Rad, jednako tako, daje nove poglede na problematiku premještanja Srba, s naglaskom na neke nove detalje simbolične za ovaj kraj. Vladimir Geiger u još jednom u nizu svojih radova koji se bave „pobrojanjem“ i analizom žrtava u Drugom svjetskom ratu (uglavnom od strane partizanskih trupa), daje prikaz umrlih, poginulih i nestalih Nijemaca županjskoga

kraja u ratu i poraću. U svome članku «Žrtvoslov Nijemaca Županje i županjskog kraja» na osnovi svih raspoloživih vrela uspijeva dati vrlo točnu aproksimaciju svih njemačkih žrtava tog kraja u dotičnom ratnom razdoblju. Martin Previšić u članku «Djelovanje 'ibeovaca' na području Slavnskoga Broda 1948.-1955.» na osnovi arhivske građe daje analizu kominformizma na navedenom području. Uz to, prikazuje karakter ibeovske opozicije, zatim stvarnog doseg «brodskih» ibeovaca te, na kraju, aktivnosti ibeovaca nakon zavšetka sukoba sa SSSR-om i njihova povratka iz zatvora.

U poglavlju *Demokratska trazicija i Domovinski rat* nalazimo tekstove Mladena Baraća, Petra Bašića i Ivica Miškulina te Nikice Barića. Mladen Barać u radu "Osnovna obilježja i okolnosti demokratizacije društveno-političkog života slavonskobrodске općine tijekom 1990." daje prikaz okolnosti, uzroka i posljedica političkih promjena na analiziranom kraju tijekom 1990. godine. Posebno se naglašavaju događaji oko prvih višestranačkih izbora te ukupne društvene posljedice toga događaja. Petar Bašić i Ivica Miškulin u članku "Grubišnopolska kronika 1990.-1991. godine" rasvjetljavaju i kontekstualiziraju događaje na ovom području na početku međunacionalnih napetosti i sukoba. Pritom prikazuju okolnosti seperatističkog nastojanja lokalnih Srba te uzroke i posljedice redarstvene akcije koja je oslobodila dio okupirane općine. Nikica Barić analizira djelovanje i utjecaj Srpske radikalne stranke na politiku pobunjenih Srba na području tzv. Republike Srpske Krajine. U radu "Srpska radikalna stranka u Republici Srpskoj Krajini 1992.-1995." donosi poglede na značaj ove stranke i njenog djelovanja na prostorima RSK, s posebnim naglaskom na cjelokupnu Slavoniju i Baranju.

U poglavlju *Prilozi za povijest zdravstva* objavljeni su radovi Irene Ipšić i Dubravka Habeka. Irena Ipšić u članku "Demografske i društveno-gospodarske posljedice epidemije kolere: primjer epidemije u Drenovcima 1873. godine" analizira posljedice epidemije kolere na području Drenovaca te utjecaja bolesti na demografska kretanja. Vrlo je korisno što konkretne spoznaje uspoređuje s pojavama i posljedicama te bolesti na drugim područjima u Hrvatskoj. Dubravko Habek daje prikaz povijesti Odjela za ginekologiju KBC Osijek s posebnim osvrtom na stručni, znanstveni i organizacijski razvoj te klinike u razdoblju 2004.-2005. godine. U radu "Povijest odjela za ginekologiju i opstetriciju Kliničke bolnice Osijek" autor posebno ističe zasluge djelatnika klinike za poboljšanje općih uvjeta i kompetencija toga odjela unutar cijeloga bolničkog sustava.

Poglavlje *Slavonske teme u mađarskoj historiografiji* obuhvaća dva rada. U tekstu "Je li 1526. godine postojala utvrda u Osijeku?" autor Szabolcs Varga iznosi svoja razmišljanja i analize o ulozi i značaju utvrde u Osijeku od kraja srednjeg vijeka pa sve do bitke kod Mohača. Antal Molnár analizira rukopis Tomka Mrnavića iz 1629. godine koji tematizira značaj provedbe Gregorijanske reforme na području Bosne u radu «Kršitelji blagdana u Požegi 1629.»

U poglavlju *Grada* Mario Kevo donosi prijepis arhivske građe o kretanju broja zatočenica ženskog logora Stara Gradiška u drugoj polovici 1944. godine.

Ostatak časopisa sadrži uobičajena poglavlja: *Diskusiju*, s polemičkim prilogom Mate Artukovića; *Kroniku*, sa širim osvrtom Domagoja Zovaka na znanstveni skup „Vukovarska bitka – bitka za Hrvatsku“; te *In memoriam* trojici vrlo uglednih povjesničara – Andriji Šuljaku, Ivanu Kampušu i Simi Ćirkoviću. Na kraju je bogato poglavlje desetak sadržajnih *Prikaza i osvrt*a, što, sve u svemu, ovaj broj godišnjaka *Scrinia Slavonica* čini vrijednim svakog čitalačkog napora i preporuke.

Martin Previšić

Drago Roksanđić; Magdalena Najbar-Agičić; Ivana Cvijović Javorina (ur.), *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, FF-press, Zagreb 2011, 253 str.

Zbornik radova *Desničini susreti 2009.* obuhvaća radove s istoimenog znanstvenog skupa na kojemu se u Zagrebu, Zadru i Islamu Grčkom u rujnu 2009. godine živo raspravljalo o temi *Intelektualci i vlast, 1945-1954.* Desničini susreti 2009. nastavak su već poznatih susreta u organizaciji zagrebačkog Filozofskog fakulteta (Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije i Odsjeka za kroatistiku), Hrvatskog društva pisaca i Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta", održanih prvi put 1989. te obnovljenih 2005., od kada se upriličuju svake godine onog tjedna u rujnu u kojem obilježavamo obljetnicu piščeva rođenja. Susreti su posvećeni prvenstveno liku i djelu samoga pisca i kulturnog djelatnika Vladana Desnice, ali ne zadržavaju se samo na tome, već na komparativan način obrađuju druge kulturno-povijesne teme poput pripadnosti kulturi (2007. i 2008.), intelektualaca i vlasti (2009.), ideologije vlasti i njezinih iskaza u književnim djelima (2010.) te poglede intelektualaca na rat (2011.), kao nastavak propitivanja društvene uloge intelektualne elite u doba čestih i temeljnih promjena za vrijeme druge Jugoslavije.

Godine 2009. promatrao se suodnos intelektualaca i vlasti u prvim godinama po uspostavi komunističkog režima, u doba sovjetskog utjecaja na "izgradnju socijalizma" te u vremenu transformacije socijalizma u njegov poseban, jugoslavenski tip. Sve se to događalo u jednom burnom desetljeću koje je obilježilo karijere i živote mnogih kulturnih djelatnika, a kao takvo nedovoljno je istraženo. U hrvatskoj historiografiji postoje brojne praznine nevezane uvijek s teškoćom proučavanja recentnih razdoblja, već i s istraživačkim temama kao takvim. Za sada nema puno radova o hrvatskim elitama (čiji su dio i intelektualci) prošloga stoljeća, malo je napisano i o sveučilištima kao mjestima formiranja budućih intelektualaca, a nedostaje radova i o društveno-političkoj memoriji. Ovaj zbornik povećava opseg spoznaja o tim pitanjima stavljajući ih u regionalni kontekst te stručnjacima kao i drugim čitateljima pruža priliku da provjere koliko se s kolegama književnim kritičarima, povjesničarima i sociolozima iz susjednih zemalja slažu ili ne slažu u tumačenju osjetljivih pitanja zajedničke, ne tako davne prošlosti. Kako su radovi na skupu izloženi u obliku priopćenja nakon kojih su sudionici mogli postavljati pitanja i komentirati izloženo, ovaj zbornik, kao uostalom i sam skup, predstavlja zapravo dijalog stručnjaka iz regije.

Zbornik sadržava 19 članaka iz pera povjesničara, povjesničara umjetnosti i književnih stručnjaka uglavnom iz Zagreba i Beograda, ali i iz Padove, Kopra i Banja Luke. Mnoga su imena i njihova istraživačka propitivanja već dobro poznata publici koja prati dostignuća regionalne historiografije i ostale publikacije nastale u okviru Desničinih susreta pa se tako među autore članaka ubrajaju profesori zagrebačkog Filozofskog fakulteta (abecednim redom): Ivo Banac, Tatjana Jukić, Snježana Koren, Dušan Marinković, Cvjetko Milanja, Jevgenij Paščenko, Sanja Roić i Drago Roksanđić, a tu su još i akademik Tonko Maroević (Institut za povijest umjetnosti), Magdalena Najbar-Agičić i književnica Lidija Vukčević, također iz Zagreba. Stručnjake iz Beograda predstavljaju Dragomir Bondžić, Dušan Bošković, Goran Miloradović, Momčilo Mitrović i Slobodan Selinić. Iako među autorima dominiraju stručnjaci iz Zagreba i Beograda, važne priloge ome zborniku dali su i Krištof Jacek Kozak sa Sveučilišta u Primorskoj, Stefano Petrungaro sa Sveučilišta u Padovi i Staniša Tutnjevčić sa Sveučilišta u Banjoj Luci. Njihove istraživačke teme mogu se otprilike grupirati u veće cjeline: intelektualac i/

ili političar, socijalistički realizam (uzroci nastanka, njegova ideja i poetika), Vladan Desnica (sudbina intelektualca – književnika, kritičara i polemičara), osvrt na tadašnju historiografiju (povjesničar kao stručnjak, ali i član društva podložan politici i ideologiji), politika prema sveučilišnim djelatnicima (Sudovi časti u Zagrebu i Beogradu, fakulteti u tranziciji). Jedini izdvojeni (ali vrijedni) prilozi članci su *Politika i memorija: hladni rat i vrijednost jugoslavenske revolucije* Tatjane Jukić, *Ukrajinsko pitanje u Jugoslavijama* Jevgenija Paščenka te završni članak Cvjetka Milanje o statusu intelektualaca danas.

Kada već spominjem završni rad o intelektualcima i njihovoj današnjoj ulozi, mogla bih reći da je i sama organizacija zbornika dojmpljiva jer odaje urednički trud pri pripremi pristiglih materijala. Trebalo je uspješno objediniti razne podteme ovoga zbornika, a urednici su to elegantno učinili. Razmatranja Cvjetka Milanje mogla su poslužiti i kao uvod u temu zbornika jer nas autor podsjeća na razmišljanja poznatih teoretičara o ulozi intelektualaca u društvu i njihovom odnosu prema političkim elitama nekad i “u doba zrele modernosti, posebice u 20. stoljeću”. Kako je većina intelektualaca u ovom zborniku “humanističkoga tipa”, zanimljiva je njegova teza da je “uloga intelektualca [...] u ranijim društvenim i političkim sustavima donekle imala svoje opravdanje, jer su oni figurirali kao moralna savjest svoga vremena [...]”. Danas pak intelektualci “opće prakse”, zbog promijenjenih društvenih i političkih prilika nemaju tu ulogu, posebice pak u postmodernu doba opće relativizacije.” Znači li to da danas uloga intelektualca *nema* svoje opravdanje? Ne posve – njihova uloga “posredno može biti korektiv” iako intelektualci “gube svoj utjecaj na društvo kao cjelinu”. Bez obzira slažemo li se s autorovom tezom ili ne, razvidno je *zašto članak figurira kao završna napomena*. On, govoreći o položaju intelektualaca u jednom režimu (*zbornik je jedan povijesni osvrt*) i uspoređujući ga s današnjim stanjem, ne komparira samo dva povijesna razdoblja (*istraživački pristup autora članaka je naglašeno komparativan*) već daje vlastiti odgovor na ono najvažnije pitanje svakog istraživanja – čemu ta tema? (*a sami urednici su najpozvaniji odgovoriti na to pitanje*). Odgovor ne leži samo u običnoj istraživačkoj znatiželji, otkriću novih nekorisćenih izvora (poput spisa Sudova časti Sveučilišta u Zagrebu i Beogradu) nego i u tome što nas cijeli ovaj zbornik podsjeća da će svačija profesionalna uloga, pa tako i uloga današnjih povjesničara i drugih kulturnih djelatnika, jednoga dana biti podložna propitivanjima, što je ujedno i normalno i poželjno, a time i posve prikladno za završnu misao.

To ne bi bilo potrebno toliko isticati kada se u današnje doba ne bi vodile nacionalne polemike u Zagrebu i Beogradu oko odnosa komunističkih vlasti prema običnim ljudima, a posebno prema intelektualcima kao “najzaslužnijim članovima” naših društava. Ako se pitate kako autori iz Zagreba, a kako ostali regionalni autori tumače taj suodnos vlasti i intelektualaca, može se reći da i jedni i drugi minuciozno prate i evaluiraju postupne promjene stavova pojedinih kulturnih djelatnika – kritičara i pisaca (Tonko Maroević o Grgi Gamulinu i njegovu odnosu prema socrealizmu te Dušan Marinković o “polemičkom ja” Vladana Desnice i Lidija Vukčević o Desničinoj poetici naspram politike) i političara (Krištof Jacek Kozak o Josipu Vidmaru i njegovoj političkoj ulozi naspram njegove osobnosti intelektualca te Ivo Banac o Milovanu Đilasu i “đilasovcima”). Posebno su vrijedni osvrti na širinu Desničinih stavova o stvaraočima umjetnosti čija uloga nije postati prenosiočima obrazovnih i umjetničkih ideala vlastodržaca jer (riječima Dušana Marinkovića) “umjetnost [...] stoga ne pretendira da zaposjedne pozicije govora Istine o svijetu iskustva, pogotovo ne objektivne istine, nego da priziva cjelinu iskustva, a ono je i iracionalno, i alogično i paradoksalno, i somnambulno itd. itd.” Kroz prikaze djelovanja pojedinih kulturnih djelatnika i sami uvidamo ono oko čega se

autori u zborniku uglavnom slažu – sukobi između realista i modernista u umjetnosti s vremenom su jenjavali što zbog vanjskopolitičke situacije što zbog naslijeđa prijašnjih umjetničkih koncepcija koje nisu mogle biti prevladane samo tako. Niti su svi političari bili kruti, niti su svi intelektualci bili poslušnici vlasti pa će tako, kada govori o socijalističkom realizmu, i Staniša Tutnjević reći “da se radi o usputnoj, prolaznoj književnoj pojavi koja više funkcionira na osnovu stereotipa koji je stvoren o njoj, nego na osnovu njenog stvarnog učinka i značaja za razvoj i kontinuitet književnosti jugoslovenskog prostora u XX vijeku”.

Govoreći o odnosu komunističkih vlasti prema sveučilišnim nastavnicima, autori Snježana Koren, Magdalena Najbar-Agičić, Drago Roksandić, Momčilo Mitrović, Slobodan Selinić i Dragomir Bondžić ocrtavaju proturječan, ali ne i nelogičan odnos vlasti prema tim intelektualcima. Taj se odnos samim autorima u prvim poratnim godinama čini ostrim, sveprodornim i osuđujućim jer se prate svi aspekti privatnog i javnog života članova nastavničkog kolegija, a profesori se pozivaju na red zbog suradnje s okupatorom jer su objavljivali znanstvene radove u listovima prijašnjih vlasti, veličali gostujuće profesore više nego što pristoji, osobno napadali studente drugih nacionalnosti i sl. Zbog takvih su optužbi mogli biti “osuđeni” za povredu “nacionalne časti” i kažnjeni opomenom ili pismenim ukorom, ali i udaljavanjem s radnog mjesta (umirovljenjem sa ili bez prava na mirovinu). Ipak, većina tih kažnjenih intelektualaca nastavljala je svoje znanstveno i profesionalno djelovanje makar i izvan fakulteta, a mnogi su dobili i brojne nagrade koje su autori i pobrojali. Tako se iste pojedince u kratkom razmaku i osuđuje i hvali, no ta politika “mrkve i batine” nije neobična jer autori podsjećaju da tada u Jugoslaviji manjka stručnjaka svih kadrova, pogotovo prirodnjaka i zdravstvenih djelatnika, pa politika nije mogla biti preoštra jer se privredni, zdravstveni i obrazovni naponi ne bi mogli ostvariti bez vrhunski obrazovanih stručnjaka. Ako pogledamo ranije dostupne monografije pojedinih sveučilišta i fakulteta u bivšoj Jugoslaviji koje su i sami autori članaka konzultirali, vidjet ćemo da su prve poslijeratne godine vrijeme povećanih fakultetskih upisa, a za održivost nastave u takvim uvjetima bilo je potrebno i brojno nastavno osoblje. Tako su na fakultete došli mlađi asistenti koji su podržavali novi režim, ali su i pridobivani ostali (većinom neopredijeljeni) intelektualci, na što nas posebno upozorava Dragomir Bondžić. Tako se povijest odnosa intelektualaca i vlasti iskazuje i kao povijest polemike s vlastima i povijest praktične prilagodbe na novonastale uvjete tj. povijest jednog suživota vlastodržaca i političara. Iako je teško sažeti 19 različitih istraživačkih radova, čini mi se da ta rečenica dobro opisuje, osim članka o ukrajinskom pitanju (*progonu*) u Jugoslavijama, većinu radova u zborniku.

Iva Mandić

Knjige

Dubravka Peić Čaldarović; Nikša Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*, Školska knjiga, Zagreb 2011, 315 str.

Grb predstavlja jedan od važnih simbola političkog i nacionalnoga identiteta. U hrvatskoj suvremenoj zbilji hrvatski grb često se upotrebljava u različitim službenim i neslužbenim varijantama i mogli bismo reći da su crveno-bijele kockice izuzetno prisutne u hrvatskome javnom prostoru. Knjiga *Povijest hrvatskoga grba* upoznaje nas s porijeklom, oblikovanjem i značenjem tog grba, koji i danas tako snažno utječe na oblikovanje hrvatskog identiteta.

U uvodnoj napomeni (7-12) autori upoznaju čitatelja s povijesnim razvojem heraldike, njezinom osnovnom periodizacijom te pojmovima i pravilima koje ta pomoćna povijesna znanost koristi. Povijesni kontekst u kojem su grbovi općenito, a hrvatski grb napose, nastali, oblikovali se i opstojali naglašen je u predgovoru „Povijest hrvatskoga grba kao povijest dezintegracije i integracije hrvatskog prostora“ (13-24).

Prvo poglavlje knjige „Hrvatski grb u povijesnim zbivanjima od 14. do 18. stoljeća“ (25-132) sastoji se od niza potpoglavlja koja kronološki prate oblikovanje i modifikacije hrvatskoga grba kao i grbova koji su simbolizirali pojedine hrvatske pokrajine, koje su u određenim povijesnim razdobljima predstavljale zasebne upravno-pravne jedinice.

U prvome potpoglavlju „Najstariji hrvatski grb – nastanak i modifikacije u 14. i 15. stoljeću“ (26-46) težište je stavljeno na hrvatski grb čiji su glavni heraldički likovi bile tri lavlje odnosno leopardove glave, a on predstavlja i najstariji dosada poznati hrvatski grb, koji potječe s kraja 14. stoljeća. U potpoglavlju se prate njegove modifikacije u boji i prikazu heraldičkih likova, što je ovisilo o tome tko je bio nositelj vlasti na prostoru hrvatskih zemalja ili tko je na njih pretendirao, a što je imalo za posljedicu i promjene u označavanju područja koje je taj grb simbolizirao – od grba hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva do grba Kraljevine Dalmacije.

Sljedeće potpoglavlje „Grbovi Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u 15. i 16. stoljeću – heraldički izraz dezintegracije hrvatskih zemalja“ (47-59) obrađuje grbove tada već triju formiranih hrvatskih povijesnih pokrajina, Kraljevine Dalmacije, Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Slavonije, koji su se od kraja 15. stoljeća počeli koristiti kao simboli njihove upravne posebnosti, iako su one i dalje smatrane jednom državno-pravnom cjelinom. To su tri okrunjene lavlje/leopardove glave kao grb Kraljevine Dalmacije, crveno-srebrno šahirani štit kao grb Kraljevine Hrvatske i kuna in trku između dviju valovitih greda praćena zvijezdom kao grb Kraljevine Slavonije. Posljednja dva grba pojavljuju se u devedesetim godinama 15. stoljeća, a predstavljaju proces dezintegracije hrvatskog prostora, što su autori objasnili u kontekstu povijesnih događaja s kraja 15. i početka 16. stoljeća.

U potpoglavlju „Hrvatski grb – kontroverze o porijeklu heraldičkog motiva crveno-srebrnih (bijelih) polja i boji početnog polja“ (60-73) autori su obradili šahirani crveno-srebrni heraldički motiv, koji je i danas u uporabi kao dio hrvatskoga grba. Donijeli su prikaz poznatih teza o značenju tog motiva od početka 18. do kraja 20. stoljeća, zatim su prikazali uvjete u kojima je on postao grb Kraljevine Hrvatske, a na kraju su značajan broj redaka posvetili i raspravi, koje se i mi još sjećamo, treba li prvo polje u hrvatskome grbu biti bijelo (srebrno) ili crveno.

Četvrto potpoglavlje „Grb Kraljevine Slavonije – porijeklo i uporaba“ (74-84) bavi se grbom koji se kao grb Kraljevine Slavonije pojavio devedesetih godina 15. stoljeća, istovremeno kada i grb Kraljevine Hrvatske, a slavonskome plemstvu dodijelio ga je Vladislav II. Jagelović. Doneseni su razlozi koji su Vladislava II. Jagelovića na to nagnali kao i tumačenje heraldičkih likova. Uz to, u ovom se poglavlju spominje i stariji grb Slavonije s motivom triju lovačkih pasa, koji je također našao svoje mjesto u kasnijim grbovnicima, što je izazivalo nesporazume u vezi s grbom Slavonije.

Potpoglavlje „Složeni i sjedinjeni grb Trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i program ujedinjenja hrvatskih zemalja u 17. i 18. stoljeću“ (85-108) obrađuje mijene hrvatskog grba uslijed novonastalih političkih prilika koje je ponajviše obilježavalo zaustavljanje osmanlijskog prodora. Tako se autori osvrću na uporabu grbova hrvatskih pokrajina u kraljevskim grbovnicama, a detaljno se bave novim heraldičkim oblicima hrvatskog državnog znakovlja, čije je značenje u sebi nosilo namjeru obnavljanja jedinstva hrvatskih zemalja, ali upozoravaju i na istodobnu uporabu Vladislavova grba Kraljevine Slavonije iz 1496. kao jedinoga grbovnicom potvrđenoga heraldičkog simbola kojim su ovjeravani spisi Hrvatsko-slavonskoga sabora sve do 1848. godine. Posebna pažnja posvećena je slavonskome grbu koji je u tom periodu prikazivan u različitim varijantama, dok su grbovi Dalmacije i Hrvatske zadržali svoje standardne oblike.

Iako Dubrovačka Republika i Istra nisu bile dio državnopravne tradicije hrvatskoga plemstva pa ni njihovi grbovi nisu pridruženi grbovima Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, odnosno jedinstvenom grbu Trojedne Kraljevine koji se počinje formirati od početka 17. stoljeća, autori su u potpoglavlju „Grbovi Dubrovačke Republike i Istre“ (109-126) obradili i njihovu povijest. Prikazane su modifikacije dubrovačkog grba, uglavnom boja na njemu, koji je baštinjen od ugarskih vladara. Naglašena je uloga Sv. Vlahe kao neheraldičkog simbola Dubrovačke Republike, čiji je lik bio prikazivan i u štitu, što znači da je Dubrovnik rabio i grb s likom Sv. Vlahe, koji je 1863. i službeno dodijeljen gradu Dubrovniku kao njegov grb. Uz to, autori spominju i nezaobilazan simbol Dubrovnika – riječ *libertas*, koja je također imala tendenciju da postane sastavni element zasebnoga grba. Istarski grb, čiji prvi spomen datira tek iz druge polovice 17. stoljeća, također je bio sklon modifikacijama boja, ali i promjenama u poziciji heraldičkoga lika. Najveća nedoumica koja se veže uz istarski grb jest ta je li on nastao na mletačkom ili habsburškom dijelu Istre, a autori to pitanje detaljno analiziraju te prikazuju ulazak istarskog grba u službenu uporabu i njegovo konačno oblikovanje 2002. godine.

Posljednje potpoglavlje je „Zaključak: Glavna obilježja razvoja hrvatskoga grba od 14. do kraja 18. stoljeća“ (127-132) u kojem je sažeto prikazana povijest razvoja hrvatskoga grba i hrvatskih pokrajinskih grbova u navedenome razdoblju.

Drugo poglavlje „Tradicionalno i moderno u hrvatskoj nacionalnoj heraldici 19. stoljeća“ (133-165) obuhvaća period od početka 19. st. do raspada Monarhije 1918., a bavi se tumačenjem hrvatskih heraldičkih elemenata u kontekstu društvenih i političkih promjena toga vremena.

Autori su najprije u uvodnom potpoglavlju „Heraldika 19. stoljeća – promjena značenja i stilske odlike“ (134-138) prikazali stilske promjene koje su se događale na grbovima u razdoblju klasicizma, romantizma i neostilova naglašavajući ulogu etabliiranoga građanstva u tim promjenama. Naime, ono je prihvatilo grb, iako je on bio ostavština staroga feudalnog sustava, ali mu je zato promijenilo oblik, sadržaj, kao i značenje, čime se iskazivala sporost gospodarskih i društvenih promjena u Hrvatskoj i Monarhiji, što je prouzrokovalo prožimanje starih

tradicionalnih i modernih elemenata do raspada Monarhije. Devetnaesto stoljeće obilježili su i nacionalni pokreti i procesi formiranja nacionalnih identiteta pa je i taj element u sklopu modernizacijskih procesa uzet u obzir. Autori su posebno u tom nacionalnom kontekstu analizirali hrvatski grb koji je bio u službenoj uporabi kao i pojavu leljive, tj. grba s mladim mjesecom i zvijezdom iznad njega koji je ušao ponovno u uporabu s ilirskim pokretom.

U potpoglavlju „Hrvatski grb i hrvatski nacionalni identitet u 19. stoljeću“ (139-151) autori analiziraju službenu uporabu grba Trojedne Kraljevine koji se do 1868. pojavljivao u tri varijante, zatim se bave njegovim zakonskim određenjem 1868. i primjenom toga zakonjenog grba u javnom i političkom životu zemlje, odnosno neslužbenom varijantom koja je zapravo zaživjela.

U potpoglavlju „Ilirska leljiva – porijeklo i značenje simbola mladoga mjeseca i zvijezde Danice“ (152-162) autori su stavili naglasak na ilirsku simboliku koja se u vrijeme ilirskog pokreta počela upotrebljavati samostalno u obliku grba ili je kao heraldički lik unošena i u ostale oblike hrvatskoga grba koji su se upotrebljavali u tom razdoblju. S obzirom da je leljiva bila lik hrvatskih grbova ranijeg razdoblja iz kojeg su ideolozi ilirskog pokreta izvukli tu simboliku, autori su u objašnjenju njezina značenja posegnuli i u ranija razdoblja.

Na kraju ovoga poglavlja ponovno je donesen „Zaključak: Glavna obilježja hrvatske nacionalne heraldičke simbolike 19. stoljeća“ (163-165) u kojem je sumiran tekst cijeloga poglavlja.

Iako je od 1918. godine šahirani štit postao službeni grb hrvatskih zemalja te se kao takav zadržao do danas, on je pod utjecajem različitih političkih sustava u kojima se Hrvatska nalazila tijekom 20. stoljeća modificiran i u izgledu i u značenju. O tome nam autori detaljno govore u trećem poglavlju „Hrvatski grb u 20. i na početku 21. stoljeća – između mita i stvarnosti“ (167-213).

U potpoglavlju „Heraldička teorija i praksa u Hrvatskoj u 20. i na početku 21. stoljeća“ (168-172) autori su prikazali utjecaj političkih i društvenih sustava na bavljenje heraldikom i na njezinu primjenu tijekom 20. stoljeća. Taj utjecaj imao je različite rezultate pa konstanta u razvoju heraldike u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća nije postojala. Najprije se nakon 1918. u okviru nove državne tvorbe Kraljevine SHS/Jugoslavije osjetilo slabljenje heraldičke znanosti i njezine praktične primjene. Zatim je tijekom Drugoga svjetskog rata za vrijeme NDH heraldička znanost ponovno dobila na važnosti, ali je potom za vrijeme socijalističke Jugoslavije snažno potiskivana do početka 1970-ih, od kada počinje ponovno jačati interes za heraldiku, a ta tendencija snažno je nastavljena nakon osamostaljenja Republike Hrvatske.

U Kraljevini SHS/Jugoslaviji (1918.-1941.) uporaba grbova održala se ponajviše u sferi javne ili institucionalne heraldike, koja je bila regulirana ograničenim heraldičkim zakonodavstvom pa su u tom povijesno-političkom kontekstu autori u potpoglavlju „Hrvatski grb 1918. – 1941.: u sjeni srebrnoga orla“ (173-184) analizirali položaj hrvatskoga grba, koji se našao u sastavu državnoga grba te Kraljevine, ali koji se upotrebljavao i kao izraz različitih političkih opredjeljenja u tom razdoblju.

Potom su u potpoglavlju „Grbovi ustaško-domobranskog pokreta i Nezavisne Države Hrvatske (1932.-1945.)“ (185-192) autori opisali grbovno znakovlje ustaško-domobranskog pokreta koji je djelovao u zemlji, ali i u emigraciji te grbove koji su bili u službenoj uporabi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

U četvrtom potpoglavlju „Državna i republička simbolika komunističkog režima 1945.-1990.: obračun s heraldičkom tradicijom“ (193-200) autori su prikazali uporabu grbova u komunističkom sustavu druge Jugoslavije, kada je uporaba tradicionalnih grbova potpuno po-

tisnuta, a novooblikovane grbove tvorili su komunistički simboli uz rijetku očuvanost ponekog tradicionalnog grbovnog lika.

Proces formiranja suvremenoga hrvatskog grba u političkim i društvenim promjenama početkom 1990-ih autori su obradili u potpoglavlju „Grb Republike Hrvatske 1990. godine: kompromis heraldike i politike“ (201-211). Autori su tu naglasili i primjenu suvremenoga hrvatskog grba, tj. šahiranoga štita izvan heraldike, koji se u različitim modifikacijama koristi kao svojevrsan hrvatski „brend“ pa ga se može naći na športskim rekvizitima, u simbolima političkih stranaka, kulturnih udruga, na znakovlju pojedinih tvrtki, institucija i slično.

I ovo poglavlje na kraju ima „Zaključak: Obilježja hrvatske državne heraldike 20. stoljeća“ (212-213) u kojem je donesen sažet pregled hrvatske heraldičke teorije i prakse u 20. stoljeću.

U pogovoru „Aktualnost heraldičke baštine i mogućnosti njezine zaštite“ (214-220) autori su se osvrnuli na stanje heraldičke baštine danas i to ne samo u Hrvatskoj nego i u svijetu te upozorili na njezinu vrijednost koja je kod nas još uvijek nedovoljno prepoznata i nedovoljno zaštićena, što uzrokuje anarhičnu i nelegitimnu uporabu grbova u različite svrhe.

Drugi dio knjige sadrži „Katalog heraldičkih izvora i ilustracija“ (221-280) u kojem su donesene ilustracije grbova i njihov opis u kronološkom slijedu kakav je postavljen u poglavljima prvoga dijela knjige.

Knjiga predstavlja uistinu zanimljivo i poučno štivo pisano jednostavnim i razumljivim jezikom tako da je pristupačna svim kategorijama čitatelja, od onih koji se po prvi puta susreću s njezinom tematikom do stručnjaka kojima će zasigurno biti izvrsna nadopuna njihovih istraživanja. Knjiga ne predstavlja samo prilog poznavanju heraldike i njezinog predmeta istraživanja, nego je i doprinos proučavanju hrvatske državopravne i političke povijesti promatrane iz jednog drukčijeg kuta. Autori su zato, možemo zaključiti, uspjeli postići svrhu koju je prema njima knjiga trebala imati, a ona je upozoriti na historiografske potencijale i baštinske vrijednosti heraldike kao pomoćne povijesne znanosti.

Arijana Kolak

I bi Hrvat. Povodom knjige Danijela Dzina, *Becoming Slav, Becoming Croat: Identity transformations in post-Roman Dalmatia*, Leiden-Boston: Brill Academic publishers, 2010.

U uvodnom poglavlju, *Introduction* (str. 1-13), definira se vremenski i geografski raspon obuhvaćen knjigom. Zatim se ističu pitanja kojima se autor bavi. Ona su u prvom redu usmjerena prema problemu promjena identiteta, njihovog nestajanja i asimiliranja te općenito (dis)kontinuiteta između antike i srednjega vijeka. Preispituju se teze evolucionističkog pristupa hrvatskom identitetu kojima je on tumačen na primordijalan način, kao konstanta koja se kroz vrijeme determinirano razvijala usprkos površnim promjenama. Revizija je napravljena analizom povijesnih vrela i arheoloških nalaza kroz moderne socioantropološke teorije i pristupe.

Iduće poglavlje, *Croat Origins in the Croatian Imagination* (str. 14-31), donosi pregled stavova o podrijetlu Hrvata kroz vrijeme. Dzino prije svega naglašava osnovnu razliku u tumačenju prema kojoj na jednoj strani stoje pristaše „autohtonosti“, a na drugoj pristalice „migracije“. Zatim nabroja temeljne diskurse (tj. „teorije podrijetla“) koji su nastali iz njih. Prema njemu, to su „autohtoni slavenski“, „slavenski“, „hrvato-slavenski“, „gotski“, „iranski“, „rano-

srednjovjekovni“ (u hrvatskoj historiografiji se uglavnom spominje kao franačka teorija kojoj je temelje postavio Luj Margetić) i „turkijski“ diskurs. Za svaki od njih Dzino navodi glavne zagovornike i okvirni stav o najranijoj hrvatskoj povijesti. Nakon toga prelazi na percepcije doseljenja Hrvata u umjetnosti i popularnoj kulturi. Riječ je o motivu koji je uglavnom bio korišten u slikarstvu, a manje kod drugih oblika umjetničkog izražavanja (književnost, strip, glazba). U konačnici, zastupljenost motiva doseljenja naroda u kolektivnom imaginariju Hrvata nije tolika kao npr. u Mađarskoj gdje zauzima primarno mjesto.

Theoretical Framework and the Scholarship (str. 32-55) ključno je poglavlje za razumijevanje ove knjige. Dzino odmah u prvoj rečenici naglašava da postmodernizam polako postaje „temelj znanstvenog konsenzusa u proučavanju prošlih društava.“ Nadalje ističe autore i koncepte koji su oblikovali postmodernističko tumačenje povijesnih izvora i arheološkog materijala: Fredrik Barth i njegovo mišljenje da se etnički identitet oblikuje kroz interakcije između različitih društvenih skupina; Benedict Anderson i shvaćanje nacije kao zamišljene zajednice; orijentalizam i postkolonijalni studiji čiji su najvažniji predstavnici Edward Said i Homi Bhabha; Foucaultovo viđenje povijesti kao subjektivno sastavljenog narativa o prošlosti; Pierre Bourdieu i koncept habitusa. Svi ovi autori i koncepti utjecali su na to da se oznake identiteta počnu promatrati kao stereotipi ili viđenja „Drugog“ umjesto kao etničke, „rasne“ ili kulturne kategorije. Paušalno rečeno, Iliri postaju „Iliri“, a Rimljani se pretvaraju u „Rimljane“. Samim time, odbacuje se izjednačavanje arheoloških kultura s etničkim skupinama na način da npr. fibula može označavati nečiju etničku pripadnost. Materijalni prilozi u grobovima odraz su socijalnog statusa, a ne etničke pripadnosti. Također, narativ o padu Rimskog Carstva i dolasku tamnih stoljeća uglavnom je znanstveno odbačen, a izvori koji prijelaz iz antike u srednji vijek prikazuju na taj način promatraju se kao literarna djela oblikovana vremenom u kojem je autor živio.

Što se tiče Slavena i Hrvata (tj. „Slavena“ i „Hrvata“), iz ovog poglavlja je vidljivo da se Dzino interpretacijski izravno naslanja na Florina Curtu i njegovo viđenje Slavena kao bizantskog konstruktiva koji je izjednačio različite manje grupe, a ne jedne etničke skupine sa zajedničkim podrijetlom i domovinom. Ipak, te manje skupine su dijelile neke elemente zajedničkog kulturnog habitusa što je promatračima izvana omogućilo da ih promatraju kao „Druge“ i stereotipno ih svrstaju pod istu oznaku. Samim time u vodu pada tradicionalno shvaćanje pojave Slavena i Hrvata u Dalmaciji prema kojem su i jedni i drugi preplavili prostor i zauzeli „praznu kuću“. Zbog toga Dzino kreće u dekonstrukciju narativa o dolasku Slavena i Hrvata u Dalmaciju prisutnih kod pojedinih srednjovjekovnih autora. Postmodernističkim pristupom ti autori i njihovi tekstovi svedeni su na puka literarna djela bez konkretne historiografske vrijednosti za shvaćanje prošlosti. U prvom redu to se odnosi na tekstove *De administrando imperio* i *Historia salonitana*. Kao uvod u problematiku, Dzino donosi pregled mišljenja (prvenstveno hrvatskih) povjesničara i lingvista o dolasku Hrvata u svjetlu navedenih izvora. Redom se nabrajaju Hauptmann, Grafenauer, Margetić, Klaić, Katičić, Mužić, Pohl, Goldstein, Budak, Ančić, Fine. Zatim prelazi na arheologiju i nabraja njezine najvažnije predstavnike. Nakon toga ističe glavni problem hrvatske arheologije – nedostatak nalaza koji bi mogli potvrditi slavensku migraciju u 6. i 7. stoljeću. Napominje da se grobovi „starohrvatske“ provenijencije obično dijele na „poganske“ i „kršćanske“ (inicijalnu podjelu pripisuje Karamanu, iako je već Marun grobove interpretirao na taj način). Jednako kao i povjesničare, arheologe opterećuje datacija dolaska Hrvata u Dalmaciju.

Identities Before the Slavs (str. 56-73) kratki je pregled razvoja identiteta u Iliriku do razdoblja kasne antike. Džino je ovim poglavljem prezentirao transformaciju ilirskog identiteta kroz nekoliko stoljeća. Na taj je način dao stanoviti uvod u analizu nastajanja slavenskog i hrvatskog identiteta. Kako Džino ukazuje, Iliri se više ne mogu promatrati kao manje ili više homogena skupina, već je riječ o različitim grupama za koje su susjedi (prvo Grci, zatim Rimljani) koristili jedan, opći naziv. Nakon uspješnog rimskog osvajanja Ilirika, taj prostor prolazi kroz proces romanizacije. Međutim, romanizacija je poprimala različite karakteristike u različitim dijelovima Carstva. Na primjer, ona nije bila jedna u Iliriku i Galiciji, već je na svakom od tih područja u sebe apsorbirala neke lokalne karakteristike. Džino je na primjeru širenja Silvanovog kulta vrlo precizno naglasio do koje mjere na raznim razinama mogu odražavati heterogenost identiteta. Upravo te razlike uvjetovale su diferencijacije do kojih je došlo pojavom regionalnih identiteta unutar Carstva. Pritom su stanovnici i vojnici s prostora Ilirika razvili niz simboličkih i ideoloških predodžbi (npr. *genius exercitus Illyriciani*, *genius Hercules Illyricus*, *terra Hillyrica*, *genius portorius Illyricus*) preko kojih su se identificirali s područjem za koje su držali da je njihova *patria*. Daljnjom militarizacijom Carstva dolazi do uspona elita iz Ilirika koje same sebe počinju smatrati zaštitnicima rimskih vrijednosti.

Poglavlje *Illyricum and Dalmatia 378-600: A Very Brief Overview* (str. 74-91), kako i sam naslov kaže, donosi pregled zbivanja u Iliriku tijekom razdoblja deromanizacije. Džino pod sintagmom „povijesni narativi“ donosi pregled događanja prema pisanim vrelima, tj. proširenu inačicu klasične događajnice u kojoj su jasno istaknuti navažniji datumi povijesti Ilirika u tom periodu. Zatim prelazi na materijalne kulture i urbanizam Dalmacije te istočnojadranske obale. Ističe da dolazi do kastrizacije s kojim se javlja novi način organizacije stanovanja u kojem se sve veći naglasak stavlja na sigurnost. Ta promjena očitava se u stvaranju novih utvrđenja na povišenim položajima. S druge strane, antički gradovi postupno odumiru. Doduše, iz nekih od njih izrasle su posve nove urbane cjeline, ali cjelokupni prostor se prvenstveno ruralizira. Društvo se strukturalno mijenja prema malim agrikulturnim zajednicama.

Džino nadalje ističe pojavu grobalja na redove. Naglašava da se ona javljaju u vrijeme ostrogotske vladavine te donosi njihove lokacije i tipove nalaza koji su pronađeni unutar grobova. Upravo sve veći broj nalaza priloženih u grobove postaje glavna osobina pogrebnih rituala tog vremena. Međutim, ti nalazi ne odražavaju etničku pripadnost ili razlike između pogana i kršćana već predstavljaju prihvaćanje mode ili novih statusnih simbola. Još važnije, groblja na redove iz tog razdoblja ne pokazuju razlike u uspoređi s grobljima istog tipa koja se pripisuju „starohrvatskoj“ materijalnoj kulturi. Džino zatim daje pregled razvoja materijalnih kultura na području Istre i Albanije (Komani).

Ostatak ovog poglavlja posvećen je pitanju jesu li Slaveni bili prisutni u Dalmaciji tijekom 6. i početkom 7. stoljeća. Džino ukazuje na nedostatak izvora koji bi govorili o nekoj masovnoj migraciji Slavena prema Dalmaciji. Nekolicina vrela sa zapisima o slavenskim napadima prije ukazuje na izolirane slučajeve nego na učestalu pojavu. Isto se odnosi i na arheološke nalaze. Tek vrlo mali broj njih može biti dokaz uništavanju kao posljedici slavenskih napada.

Poglavlje *Written Sources on the Slav Migration in the 6th and 7th centuries in Western Illyricum and Dalmatia* (str. 92-117) počinje kraćim prikazom izvora koji govore o migraciji Slavena, a Džino ih prvenstveno promatra kroz prizmu Curtinih tumačenja. Zatim prelazi na vrela koja govore o dolasku Hrvata, tj. svojevrsno narativno Sveto Trojstvo hrvatske historiografije: Konstantin Porfirogenet, Toma Arhidakon i Pop Dukljanin. *Ljetopis popa Dukljanina* i *Historia salonitana* obrađeni su u osnovnim crtama, odnosno donosi se pregled njihovog sadržaja,

objašnjenja same svrhovitosti i historiografskih mišljenja. Nešto više prostora posvećeno je spisu *De administrando imperio*, iako je obrađen na isti način kao i prethodna dva.

Kao i prethodno, poglavlje *The "Dark Ages": 7th and 8th Century in Post-Roman Dalmatia I (Cemeteries)* (str. 118-154) započinje kratkim ekskursom o Curtinim pogledima na razvoj slavenskog identiteta prema kojem su Slaveni postali Slavenima tek u doticaju s romaniziranim područjima. Kako zaključuje Dzino – to je ključ za razumijevanje transformacije identiteta u Dalmaciji ranoga srednjega vijeka. Upravo je ta transformacija tema ovog, ali i narednog poglavlja. Ukratko, Dzino donosi pregled tipološko-kronološke problematike samih groblja uz neke osnovne informacije o njihovom smještaju i općim karakteristikama (orijentacija, oblik, veličina i sl.) te eventualnim prilozima u njima. U dijelu koji se bavi „starohrvatskim“ grobljima taj pregled umotan je u kritiku kulturno-povijesne metodologije kojom su sama groblja i nalazi u njima analizirani. Dio koji se bavi paljevinskim grobljima naglašava slabu istraženost i relativno mali broj takvih nalaza. Dzino ističe da su se paljevinska groblja smatrala slavenskim/hrvatskim uvozom iz „pradomovine“, pa je samim time njihovo datiranje pružalo materijalne dokaze najranije prisutnosti Slavena/Hrvata. Nadalje, prelazak na inhumaciju smatrao se rezultatom „civiliziranja“ ili „pokrštavanja“. Međutim, Dzino smatra da takvo razmišljanje nema stvarnog uporišta u nalazima, a čak i kad bi imalo, opet ostaje problem datacija samih urni. Što se tiče inhumacije, Dzino ističe kako je arheologija smatrala da prisutnost ili odsustvo grobnih priloga može uzeti kao mjeru za razlikovanje kristijaniziranog od poganskog stanovništva. Takvu podjelu smatra neutemeljenom, što vodi prema zaključku da groblja na redove u Dalmaciji odražavaju širi kontekst fragmentacije i ponovne izgradnje društva. Zajedno s tim društvenim promjenama odvijala se i transformacija elita.

The "Dark Ages": 7th and 8th Century in Post-Roman Dalmatia II (Becoming Slavs) (str. 155-174) započinje opisom nove romanizacije i (donekle) nove urbanizacije dalmatinske obale. Iako su stanovite veze s Bizantom postojale, pitanje je u kojoj je mjeri on utjecao na taj proces. Dalmatinski gradovi se nisu slavenizirali, ali ni romanizirali po bizantskoj shemi. Njihov identitet bio je poseban, „novoromanski“. U zaleđu je došlo do promjene dominantnog jezika. Dzino smatra da je do tog procesa došlo jer više nije bilo dominantne skupine zainteresirane za mogućnost da latinski ostane govorni jezik zaleđa. Dapače, taj prostor nalazi se na periferiji avarskog utjecaja u kojem slavenski jezik funkcionira kao *lingua franca*. U novim uvjetima, on je predstavljao bolji izbor za komunikaciju i socijalizaciju. Dzino dalji avarski utjecaj vidi ponajprije u titulama bana i župana. Što se tiče stanovništva, nije došlo do dramatičnih promjena i smjena, već je došlo do određene kulturalne mimikrije ili hibridnosti po Bhabhinom shvaćanju.

Unutar poglavlja *The Ninth Century: Croati Ex Machina* (str. 175-210) analizira se pojava hrvatskog imena. Dzino na početku naglašava da je prvi pisani spomen hrvatskog imena Trpimirova darovnica. No kako je darovnica sačuvana tek u znatno kasnijem prijepisu, prvi sigurni spomen je natpis kneza Branimira iz 888. godine. Međutim, Dzinov stav po tom pitanju nije posve jasan jer nekoliko stranica kasnije u pregledu epigrafskih spomenika naglašava da je „prvi potvrđeni spomen hrvatskog identiteta“ natpis s lokaliteta crkve Sv. Marte u Bijaćima, a koji se obično datira na prijelaz iz 8. u 9. stoljeće. O tome više kasnije, no sigurno je da se hrvatsko ime javlja od 9. stoljeća. Dzino tu pojavu stavlja u kontekst događanja na cjelokupnom euro-mediteranskom prostoru, nastojeći u njima pronaći uzroke uzleta nove elite. Pritom naglasak stavlja na uspon Franačke i njezinu konfrontaciju s Bizantom, pri čemu je dalmatinski prostor imao istaknutu ulogu. S obzirom na ulogu Franaka, osvrnuo se na mogućnost migracije

Hrvata u 9. stoljeću, prema kojoj nije nesklon, iako ističe da se konkretniji zaključak po tom pitanju ne može donijeti.

Dzino u dijelu koji se bavi političkom strukturom franačke Dalmacije uglavnom iznosi poznate činjenice o Borni i Ljudevitu. Posebnu pozornost pritom posvećuje problemu Borne titule, tj. poziciji famoznog zarezeta u prijevodu sintagme *...Bornae ducis Guduscanorum et Timocianorum...* Nakon toga iznosi daljnju genealogiju hrvatskih vladara do Tomislava, a zatim prelazi na identete koji su u tom razdoblju postojali u Dalmaciji – Dalmatinci, Hrvati, Romani, Slaveni i ostali.

Pregled epigrafije donosi analizu najvažnijih kamenih natpisa iz 9. i 10. stoljeća. Dzino primjećuje da vladari sami sebe na tim natpisima nikad nisu nazivali Slavenima, već Hrvatima ili uopće ne bi stavljali oznaku identiteta. Pritom posebnu pažnju posvećuje Branimiru i činjenici da iz njegovih natpisa izvire tri identiteta – osobni (Hrvat), viđen očima stranca (Slaven) te, prema Dzinovom mišljenju, klanski ili plemenski (*Clavitni*). U ovom pregledu epigrafije nejasno je jedino kako je *dux* Svetoslav koji se spominje na natpisu iz Kapitula kod Knina uz Držislava uspio postati župan Svetoslav.

Naredne stranice ovog poglavlja posvećene su problemu kristijanizacije. Dzino u ovom slučaju također donosi osnovni pregled historiografije te na temelju usporedbe s merovinškom Galijom naglašava da je kršćanstvo moglo utjecati na pogrebne rituale do te mjere da iz grobova nestaju prilozii. Potom prelazi na situaciju u Dalmaciji. Njeno pokrštavanje vidi kao dugotrajan proces sa znatnim franačkim utjecajem.

Poglavlje završava s nekoliko odlomaka pod zajedničkim nazivom *Becoming Croat*. Zajedno sa završnim poglavljem *Conclusion* (str. 211–218), ovi odlomci prenose završnu ideju knjige. Ukratko, Hrvati su bili jedan od identiteta koji su se tijekom 9. stoljeća borili za prevlast u Dalmaciji. Ishodište hrvatske elite nalazilo se u trokutu Nin-Knin-Skradin. Ona je zamijenila uglednike ili poglavice (u nedostatku boljeg prijevoda antropološkog termina *big-man*) koji su dominirali dalmatinskim prostorom u kasnom 7. i ranom 8. stoljeću. Hrvatska elita tijekom kasnog 8. stoljeća započinje izgradnju složenijih političkih jedinica – županija. Uključuju se u heterogeni franački politički sustav te preuzimaju dominaciju iz ruku Guduskana. Samo „hrvatstvo“ ogledalo se na više načina, najčešće kao oznaka političke pripadnosti *regnumu* ili osnova nasljednog prava elita.

Drži li ovaj zaključak vodu? U globalu – da. Međutim, prigovor se može uputiti datiranju prijelaza vlasti iz ruku uglednika (*big man*) hrvatskoj eliti (županima). Dzino ističe da se taj proces odigrao tijekom 8. stoljeća jer pri njegovom kraju Hrvati već formiraju županije. Samim time mnogo je jasnije zašto je Dzino u pregled epigrafskih spomenika sa hrvatskim imenom naveo i odlomak iz Bijaća koji navodno sadrži ostatak dedikacijskog natpisa hrvatskog župana te ga je eksplicitno datirao na prijelaz iz 8. u 9. stoljeće (iako ga se u referentnoj literaturi prvenstveno datira širim rasponom, od 7. do 9 stoljeća). Problem je što argumenata protiv takvog čitanja natpisa ima jednako kao i onih koja mu idu u korist. S obzirom na izrazitu kritičnost koju je pokazao prema drugim izvorima, pitanje je da li je Dzino postupio metodološki ispravno kada je fragment sa slovima *...ATORV(m) ET IVP...* (s tim da je dio koji je pročitao kao ET oštećen te u jednakoj mjeri na tom mjestu može stajati EV ili FV) prihvatio kao dokaz postojanja hrvatskih župana. U suprotnom, ako zanemarimo Trpimirovu i Muncimirovu darovnicu kao nepouzdanu (što je Dzino u slučaju Trpimirove učinio), idući epigrafski spomenik na kojem se spominje neki župan potječe iz Branimirovog vremena.

Kako ocijeniti ovu knjigu? Svakako treba pohvaliti činjenicu da je Dzino obuhvatio ogromnu količinu literature, a kroz sačuvane izvore i arheološke nalaze je prošao na manje-više školski, pregledan način. Na taj način olakšava razumijevanje problematike, s obzirom da je tekst na engleskom i samim time dostupan krugu čitatelja koji nisu nužno upoznati s hrvatskim publikacijama.

Iako je Dzino više puta istaknuo da su povjesničari uz manja ili veća odstupanja u većini slijedili metanarativ o „naseljavanju prazne kuće“ koji je oblikovao Rački, ne može se reći da ova knjiga donosi kopernikanski obrat u tumačenju rane hrvatske povijesti jer su razmišljanja slična njegovima u određenoj mjeri već prisutna u hrvatskoj medievistici. Novinu u svakom pogledu predstavlja metodologija temeljena na postmodernizmu i poststrukturalizmu. Primjena njihovih postulata ponajviše se ogledava u odnosu prema pisanim vrelima koja se promatraju prvenstveno kao produkt autorovih stavova oblikovanih okruženjem i vremenom u kojem je živio, a skoro nipošto kao pouzdani izvori. Pritom je najviše stradao *De administrando imperio*, pri čemu treba napomenuti da za hrvatske medieviste ovo nije značajan interpretacijski odmak od Porfirogeneta s obzirom da ga i sami uzimaju u obzir s popriličnom rezervom. Isto vrijedi i za Tominu priču o padu Salone. Ipak, takav metodološki okvir donosi dodatni impuls u proučavanje problematike ranosrednjovjekovnih identiteta, pogotovo jer većina hrvatskih povjesničara i arheologa nije detaljnije upoznata s poststrukturalnim i postmodernističkim studijima, osim časnih izuzetaka i recentnih generacija koje su kroz studij stekle znanja s područja historijske antropologije i imagologije. Drugi je par rukavica pitanje u kojoj će mjeri metodologija i zaključci koje iznosi Dzino biti prihvaćeni ili odbačeni. U svakom slučaju, ako je dio hrvatske medievistike, a pogotovo arheologije dosad bio imun na trenutačno dominantne pravce u proučavanju identiteta, nakon ove knjige vjerojatno ih više neće moći ignorirati. Upravo je to čini važnom.

Naravno, knjizi se mogu uputiti određene kritike, iako one previše ne umanjuju njezinu ukupnu vrijednost. U prvom redu, ako uzmemo u obzir izniman kritički pristup literaturi i izvorima, pomalo je neobično u kojoj se mjeri Dzino oslanja na zaključke Florina Curte. Curtin doprinos interpretaciji i razumijevanju rane povijesti Slavena svakako je značajan. Međutim, on nije bez kritika i oprečnih stavova, a njima se ovdje jedva može pronaći trag. Vjerojatno nevažno, no simptomatično je da recentni Curtin članak, „Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologiji: primjer ranoslavenskih nalaza u jadranskoj regiji“ (*Starohrvatska prosvjeta*, III (2010) 37: 17-50) ima mnoge dodirne točke s ovom knjigom, što se tiče izlaganja problematike i zaključaka oko općeslavenskog dijela problematike.

Što se tiče obrade izvora, dojam je da u nekim dijelovima njihov potencijal nije u potpunosti iskorišten. Naravno, autor sam bira na temelju kojih izvora stvara priču i kako ih interpretira, pod uvjetom da to čini neselektivno, maksimalno objektivno i metodološki ispravno. Po tom pitanju Dzino je postupio korektno, stoga iduće napomene prije treba shvatiti kao sugestije. Naprimjer, s obzirom da se na više mjesta dotaknuo Istre, šteta je što prilikom analize izvora koji govore o uspostavi franačke vlasti nije u pregled uključio Rižanski placit. U dijelu osmog poglavlja koji se bavi identitetima u Dalmaciji, prilikom nabiranja vrela u kojima se spominje sama Dalmacija, bizantski izvori su pomalo olako svedeni na DAI kao jedini važan. Međutim, druga narativna vrela poput *Vita Basilii* i materijalni ostaci, npr. bizantski pečati, ovdje mogu poslužiti kao sjajna nadopuna. Konačno, iako Dzino smatra Višeslavovu krstionicu kontroverznim izvorom, šteta što joj nije posvetio dio prostora u dijelu koji se tiče

kristijanizacije. Što god mislili o njoj, ona je u najmanju ruku siguran znak pokrštavanja dijela slavenske elite.

Zadnja zamjerka tiče se pojave hrvatskog imena u Dalmaciji. Džino ne odbacuje mogućnost da je neka manja skupina koja je bila nosilac imena migrirala. Međutim, poprilično je skeptičan prema izvorima koji govore odakle je to hrvatsko ime moglo doći. Tako o smještaju Bijele Hrvatske u srednju/istočnu Europu kaže: „*even if from this patchy evidence we accept that there were another people named the Croats or in name similar to Croats in Eastern or Northeastern Europe, they most certainly had nothing to do with the Croats in Dalmatia.*“ (str. 113). Međutim, ako imaju isto ili slično ime, teško je prihvatiti zaključak da baš nemaju ništa zajedničkog. Naravno, uopće nije bitno radi li se o srodnim ili različitim zajednicama koje su se u jednom trenutku spojile ili razdvojile ili što već. Stvar je u tome što je takva mogućnost prijenosa identiteta intrigantna, pogotovo ako znamo da je bilo potencijalnih transfera u suprotnom pravcu. Tako se u Saskoj u određenom trenutku pojavio *pagus Dalmatia* kroz postepenu varijaciju jednog imena u latinskim izvorima, a koje se zbog toga javljalo u različitim oblicima: *Talemence*, 968. godine; *Dalaminza*, 970. ili 971. i 983.; *Dalminze*, 981.; *Dalaminzi*, 1013.; *Dalmatia*, 1046.; *Deleminze*, 1064.; *Talmence*, 1064. i 1065.; *Dalmince*, 1069.; *Thalemenche*, 1074.; *Thalaminzi*, 1090.; *Thaleminzi*, 1095.; *Thaleminci*, 1095. (prema *Codex diplomaticus Saxoniae regiae*, sv I, 243, 251, 262, 267, 286, 311, 323, 324-326, 333, 338, 355, 359). Nema sumnje da ovakvi slučajevi jednostavno mogu biti slučajnost ili korumpirani oblik izvornog imena. Jednako tako ne treba zaboraviti da se hrvatsko ime u Poljskoj i Češkoj javlja kasnije nego u Dalmaciji, stoga je pitanje u kojem je smjeru transfer išao (ako ga je uopće bilo). Ako se prisjetimo sličnosti između nekih drugih toponima na oba područja, a koje je i sam Džino istaknuo (str. 180), zbilja je šteta što tom pitanju nije posvetio više prostora.

Kao što je već napomenuto, ove više primjedbe, a manje kritike ne mogu umanjiti ukupnu vrijednost knjige. Džino je uspješno proširio Curtine teze o „stvaranju Slavena“ u priču o tome kako se „postaje Slavenom i Hrvatom“. Nesumnjivo je da će ovo djelo biti iznimno prisutno u hrvatskoj historiografiji, a možemo se nadati da će poslužiti kako dodatni poticaj daljnjim istraživanjima još uvijek otvorenih pitanja hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti.

Tomislav Bali

Nevra Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins. Politics and society in the late empire*, Cambridge University Press, Cambridge – New York, 2009, 372 str.

U nakladi izdavačke kuće Cambridge University Press tiskana je knjiga *Byzantium between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire* (Bizant između Osmanlija i Latina. Politika i društvo za kasnoga Carstva) Nevre Necipoğlu. Knjiga je podijeljena na četiri velike cjeline (»I. Introduction and political setting«, »II. Thessalonike«, »III. Constantinople« te »IV. The Despotate of the Morea«), deset poglavlja (»1. The topic and the sources« (str. 3-17), »2. The shrinking empire and the Byzantine dilemma between East and West after the Fourth Crusade« (str. 18-38), »3. Social organization, historical developments, and political attitudes in Thessalonike: an overview (1382–1430)« (str. 41-55), »4. Byzantine Thessalonike (1382–1387 and 1403–1423)« (str. 56-83), »5. Thessalonike under foreign rule« (str. 84-115), »6. The Byzantine court and the Ottomans: conflict and accommodation« (str. 119-148), »7. The first challenge: Bayezid I's siege of Constantinople (1394–1402)« (str.

149-183), »8. From recovery to subjugation: the last fifty years of Byzantine rule in Constantinople (1403–1453)« (str. 184-232), »9. The early years of Palaiologan rule in the Morea (1382–1407)« (str. 235-258), »10. The final years of the Byzantine Morea (1407–1460)« (str. 259-284), pet dodataka (»I. Archontes of Thessalonike (fourteenth–fifteenth centuries)« (str. 293-296), »II. “Nobles” and “small nobles” of Thessalonike (1425)« (str. 297-8), »III. Constantinopolitan merchants in Badoer’s account book (1436–1440)« (str. 299-303), »IV. Members of the Senate of Constantinople cited in the synodal tome of August 1409« (str. 304) te »V. Some Greek refugees in Italian territories after 1453« (str. 305-306)), bibliografiju i kazalo.

Knjigu otvara autoričino ocrtavanje istraživačkih okvira: bizantsko društvo i njegov odnos prema europskom Zapadu s jedne, i Osmanlijama s druge strane od sedamdesetih godina 14. st. do pada Mistre 1460. u ruke Osmanlija (str. 5). Da bi se to učinilo, valjalo je istražiti ekonomska, društvena i politička kretanja na područjima koja su u tom periodu bila dijelom Bizanta: Solun, Carigrad i Morejska despotovina. Kao prolegomena takvom istraživanju na početku knjige izložen je neophodan i nezaobilazan historiografski pregled problematike uz kritički osvrt na relevantne povijesne izvore.

Autorica istraživanje u naslovu ocrtane teme započinje analizom prilika u Solunu. U prvom redu razmatra društvene odnose u gradu. Ističe kako je grad uživao poseban status u bizantskoj državi. Smatra kako su istaknutiji stanovnici grada težili ka većoj autonomiji u odnosu na Carigrad. Živo opisuje politički život grada odnosno, nastojanja da se u isto vrijeme udovolji težnjama stanovništva i gornjeg sloja u gradu, udovolji zahtjevima iz Carigrada i odupre kako Osmanlijama tako i zapadnim silama. Solun je tijekom kasnih godina 14. st. bio odsječen od svoga zaleđa zbog čestih osmanlijskih opsada. To je dovelo do zamiranja aktivnosti na zemlji u neposrednoj blizini grada, ali se odrazilo i na trgovinu. Grad je tada samo putem mora imao kakvu-takvu mogućnost slobodne komunikacije s vanjskim svijetom. Iz izvora se nazire stanje u kojem su se našli pripadnici zemljoposjedničke aristokracije u Solunu toga vremena (primjerice obitelji Deblitzen, Rhaden, Kantakuzen). Stanovništvo grada je gotovo jedno desetljeće nakon Timurlenkove pobjede nad Osmanlijama kod Ankare uživalo u miru. Nezaobilazni su autoričini vješti prikazi života pojedinaca, a osobito su zanimljivi podaci koji opisuju svijet trgovaca. Tako je neki Grk Dimitrij Filomatij postao mletačkim građaninom zadržavši pravoslavnu vjeru (str. 65-66). Važno mjesto u poglavlju predstavlja analiza nasilja viših klasa nad onima s dna društvene ljestvice. Dat je okvir za analizu života bogatih i načina na koji su stjecali sredstva; aristokracija je svoju moć crpila iz zemljoposjeda, čiju su produktivnost i raspoloživost, međutim, ozbiljno ugrožavali česti upadi i pljačke srpske i osmanlijske vojske. Zbog toga su se mnogi pojedinci okrenuli trgovini što ih je odvodilo u Veneciju, Dubrovnik i Novo Brdo. Primjerice, Teodor Kathar je 1424/5. djelovao kao poslovni predstavnik Ivana Rhosota u Dubrovniku (str. 75). Autorica analizira nezadovoljstvo puka sa solunskim arhontima od 1393. nadalje (str. 77-83). Niži su slojevi uglavnom bili skloni miru i predaji grada Osmanlijama (što je jamčilo određenu sigurnost), dok su aristokracija i arhonti većinom bili za otpor. Predaja grada Osmanlijama (travanj 1387.) nije unijela velike promjene u načinu upravljanja što se kosilo s očekivanjima stanovništva. Gradom su i dalje upravljali grčki službenici, dok se raniji sukob puka i arhonata nastavio. Naime, stanovništvo je plaćalo harač Osmanlijama i određena davanja arhontima, a u kasnijem se periodu ustalila i devširma. Grad je dobivao nekakve „velike darove“ od Bajazida I. (1389-1403), ali nije posve jasno kakve. Preko izvora se može pratiti obrazac osmanlijskih postupaka prema gradovima koji su se predali

u njihove ruke. Vladao je jamčio stanovništvu osobnu slobodu, nesmetano uživanje imovine i zadržavanje vjerskih običaja te se čak obvezivao kako neće graditi džamije (str. 86). Uzevši u obzir takvo okruženje zanimljivije su autoričine opaske o razlikama između ruralnih i urbanih manastira te njihovom ekonomskom poslovanju (str. 91-97). Nakon kraće osmanlijske vlasti u Solunu (1387-1403), grad je ponovno postao dijelom bizantske države u kraćem periodu (1403-1423). Zatim je ponovno prešao u druge ruke – Mlečanima (1423-1430). Prikazuju se vjerske i društvene prilike u gradu tijekom njihove vladavine, sa naglaskom na analizi nepovjerenja koje su Grci imali prema „Latinima“, odnosno Mlečanima. Ističe se kako je korijen takvih osjećaja bio povezan sa događajima iz Četvrtoga križarskoga rata (str. 103-115).

U dijelu knjige posvećenom Carigradu autorica dijeli stanovništvo ranog 14. st. na bogatu zemljoposjedničku aristokraciju, srednju klasu trgovaca, bankara i dr. te siromašne ratare i radnike. Ističe kako je aristokracija postepeno gubila zemlju uslijed stranih osvajanja. To ju je nagnalo na djelatnosti kojima se bavila srednja klasa. Po tome pitanju stanje je bilo slično prilikama u Solunu. U poglavlju je vješto prikazan dinamičan politički život u Carigradu tijekom posljednjih trideset godina 14. stoljeća. Uz to se jasno ističe kako različita vjera i kulturna tradicija nisu bile prepreka savezu osmanlijskih i bizantskih vladara. Ekonomske prilike u gradu tijekom osmanlijskih opsada vjerno su prikazane na primjerima poskupljenja žita (str. 152-153) i obradivih površina unutar gradskih zidina (str. 153-154). Uz to sliku društva dobro ocrtavaju primjeri malverzacija oko nasljedstava, izigravanja zakonskih odredbi, rasprodaje obiteljske imovine, krijumčarenja žita i preprodaje po napuhanim cijenama, prodaje nekretnina po cijeni nižoj od tržišne i sl. (str. 155-159, 164-167). Dramatičnost stanja u gradu plastično prikazuju primjeri muževa koji su potraživali crkvena odobrenja za rasprodaju miraza svojih supruga. Ističe se kako su takvi slučajevi prolazili kada bi se utvrdilo da mužu nije preostala imovina. Neki su zlouporabljivali tu mogućnost pa su se njihove supruge obraćale sudu tražeći nadoknadu za svoj miraz; primjer neke Irene koja je početkom 15. st. tužila muža jer joj je rasuo miraz zbog čega je sudskom odlukom kao naknadu dobila njegovu kuću (str. 168). Tijekom druge polovine 14. st. u Carigradu je u višim slojevima društva djelovala snažna struja protiv saveza sa Zapadom, a za suživot s Osmanlijama. No, određeni broj ljudi iz viših slojeva bio je skloniji suradnji sa Zapadom u obrani svoga grada, što je osnaživala njihova dugotrajna suradnja s, primjerice, trgovcima iz Venecije i Genove. Radi spašavanja života ti su pojedinci bili spremni pristati na vrhovništvo crkve u Rimu. Niži slojevi su u načelu bili protiv saveza sa Zapadom, dok se njihov odnos prema Osmanlijama, prema autorici, ne može posve jasno odrediti. U poglavlju se ocrta sva složenost stanja u gradu nastalog jednim dijelom zbog nedovoljno jasne i odrješite politike vladajućih slojeva. Njihov neuspjeh u pravovremenom određivanju prema zahtjevima i pritiscima sa Zapada i Istoka tijekom duljeg perioda u konačnici je mnogo utjecao na propast države.

U završnom dijelu knjige donosi se opis prilika u Morejskoj despotovini. Razmatraju se prilike na ovome području nakon što je tijekom 1380-ih godina vlast preuzeo despot Teodor I. (1381-1407). On je zatekao složenu političku situaciju na području kojim je upravljao, ali i u svojem susjedstvu – u odnosima s Osmanlijama i zapadnim silama. Unutarnje stanje dodatno su komplicirali osjećaji čitavoga stanovništva prema mogućnostima predaje Osmanlijama i prodaje područja hospitalcima s Roda. Prilike se nisu previše popravile ni za vrijeme njegova nasljednika i nećaka despota Teodora II. Paleologa (1407-1443) (inače sina cara Manuela II. (1391-1425)). On je između ostaloga nastojao učvrstiti svoju vlast, a pod izlikom obrane Moreje od Osmanlija, obnovom utvrda. Kako su takve aktivnosti vodile ka jačanju središnje

vlasti, naišle su na otpor lokalnih arhonata i dovele do otvorene pobune (str. 267). Uz to, u zbivanja su se upleli i Mlečani. Kasniji despoti, poput Konstantina (1428-1449, od 1449 car Konstantin XI. Paleolog Dragaš) i Tome Paleologa (1428-1460) nastojali su učvrstiti obrambene mogućnosti, ali i ograničiti nezadovoljstvo lokalne aristokracije raznim koncesijama. Ti pokušaji nisu uspjeli slomiti otpor i odagnati zadjevce u aristokratskim krugovima. Uz to u despotovini je kronično nedostajalo radne snage, a velik problem je predstavljalo kontinuirano osipanje stanovništva ka mletačkom području. S druge strane mletačke su vlasti bile zabrinute zbog brojnosti Grka na njihovom području i mogućih nemira.

Knjiga Nevre Necipoğlu doprinosi boljem razumijevanju složenih prilika u Bizantskom Carstvu tijekom druge polovice 14. st. pa sve do njegova uništenja u drugoj polovici 15. stoljeća. Vjerno se prikazuju prilike u bizantskom društvu te njihova povezanost s ekonomskim dubiozama koje su nagrizale tkivo države. Uz to, na zanimljiv su način prikazane sličnosti i razlike koje su vladale u društvu Carigrada, Soluna i Morejske despotovine tijekom toga perioda. Ova knjiga predstavlja značajan prilog bizantologiji te je vrijedno i nezaobilazno štivo za bolje upoznavanje prilika u kasnom Bizantu.

Ozren Kosanović

John Haldon (ur.), *A social history of Byzantium*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2009, 326 str.

U nakladi Wiley-Blackwell pod uredništvom Johna Haldona tiskan je zbornik radova *A [The!] social history of Byzantium*. Zbornik sadrži jedanaest radova iz pera deset autora. Urednik John Haldon napisao je velik broj radova vezanih uz bizantsku povijest, a ovdje valja navesti samo neke od njegovih knjiga: *Recruitment and conscription in the Byzantine army c. 550–950: A study on the origins of stratotika ktemata* (Beč 1979), *Byzantine Praetorians: an administrative, institutional, and social survey of the Opsikion and tagmata, c. 580-900* (Bonn 1984), *Byzantium in the seventh century. The transformation of a culture* (Cambridge 1990, 1997²), *State, army, and society in Byzantium: approaches to military, social, and administrative history, 6th-12th centuries* (Aldershot 1995), *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565–1204* (London 1999), *Byzantium. A history* (Stroud 2000), *The Byzantine wars* (Stroud 2008). U koautorstvu sa L. Brubaker izašla je knjiga *Byzantium in the Iconoclast Era (680–850). A history* (Cambridge 2008). Uz to bio je urednikom knjige *Byzantine warfare* (Aldershot 2007) te je priredio *The Palgrave atlas of Byzantine history* (Basingstoke - New York 2005).

Zbornik otvara rad samog urednika, Johna Haldona, naslovljen »Towards a social history of Byzantium« (str. 1-30). Autor iznosi niz problema kojima se moraju baviti bizantolozi, a koja su usko povezana sa epistemologijom, sociologijom i historiografijom, kako bi na što bolji način interpretirali podatke koje crpe iz izvora. U tom duhu upozorava kako poznavanje jezika nije dovoljno; valja poznavati kulturno okruženje ljudi koji se njime služe i tek tada dekodirati ono što pružaju izvori. Ostaje otvoreno pitanje što se uistinu zna o kulturnom okruženju, obzirom da se ono ponajviše upoznaje čitanjem izvora, dakle posredstvom jezika. U takvoj autorovoj argumentaciji nazire se svojevrсна cirkularnost. Autor se u općim crtama bavi metodološkim problemima zapadnih i istočnih (marksističkih) historiografskih škola.

Slijedi rad Liz James naslovljen »Men, Women, Eunuchs: Gender, sex, and power« (str. 31-50). Autorica upozorava na nedostatak studija posvećenih društvenom statusu žena u Bizantu.

Kod suvremenih autora prisutna je određena doza šovinizma – navodi primjer istaknutog bizantologa Stevena Runcimana (str. 32-33, 43). Članak se nastavlja historiografskim pregledom i ocjenom stanja istraženosti društvenih uloga muškaraca i žena u Bizantu. U pojedinim izvorima za bizantsku povijest, iz malobrojnih opisa života žena, jasno se naziru stavovi pisaca – muškaraca. Koliko je snažno bilo potcjenjivanje žena govori i šablona koju se pronalazi u izvorima – loši eunusi opisani su kao feminizirani muškarci, dok su dobri eunusi prikazani kao oličenje muškosti (str. 41). Kao primjer o predrasudama prema ulozi žena u Bizantu autorica prati historiografske ocjene ličnosti i vladavine carice Irene (797-802).

Treći po redu je rad Angeliki E. Laiou naslovljen »Family structure and the transmission of property« (str. 51-75). Autorica se usredotočuje na vrijeme nakon 7. odnosno 11. st. Razmatra se utjecaj novele cara Lava VI. (886-912) na bizantski pravni sustav (str. 58). Osobit problem predstavlja prijenos vlasništva (str. 61-62) koji je očigledan kod zakonske regulative o ženidbi bliskih srodnika. Naime, izgleda kako ona nije bila rijetkost te se ustalila u višim slojevima društva kako bi se spriječilo dijeljenje imutka (str. 63-67). Priložena su i vrijedna zapažanja o prijenosu vlasništva kod seljaštva (str. 68-72).

Slijedi Bernard Stolte sa člankom naslovljenim »The social function of the law« (str. 76-91). U radu se upozorava na brojne probleme sa kojima se susreću istraživači bizantskoga prava. Što se tiče izvorišta za pravo autor ih dijeli na: *formalne, normativne izvore* (str. 78-80), *pravničko učenje* (str. 80), *pravnu praksu* (str. 80-81), *profesionalne osvrte na pravo* (str.81) i *izvore koji nisu isključivo pravni* (str. 81-82). Razvoj prava na području Bizanta dijeli na dvije faze: a) od 4 do 7 st. i b) od 7. st dalje. Ističe se kako je postojala veza između običaja i zakonodavstva u ranijim periodima bizantske povijesti, ali je tijekom vremenom slabila. Zbog toga su pravni propisi, kao izvor za povijest bizantskoga društva, donekle dvojbeni. U konačnici autor ističe kako priroda izvora za proučavatelje povijesti bizantskoga prava predstavlja veliki problem (str. 89).

Peti po redu je Peter Sarris sa radom naslova »Social relations and the land: the early period« (str. 92-111). Autor svoje razmatranje postavlja u kronološki okvir od 300. do 600. godine dok se tematski posvećuje pitanjima vlasništva i moći. Radu su priložene opće opaske o društvu na selu i tamošnjim napetostima.

Šesti po redu je Peter Frankopan sa radom »Land and power in the middle and later period« (str. 112-142). On nastoji izgraditi sliku o povezanosti posjedovanja zemlje s položajem moći na području Bizanta kroz period od razvijenog do kasnog srednjeg vijeka. Ističe se kako je za državu od iznimne važnosti bio „nadzor nad zemljom, njenim zakupnicima i vlasnicima“ (str. 113). Zanimaju ga razni problemi: dodjeljivanje i konfiskacija zemlje, prikupljanje poreza, „katastarska“ pitanja, zemljišna vrijednost u vrijeme demografskog rasta, pitanja produktivnosti na zemlji itd.

Slijedi Michel Kaplan sa radom »The producing population« (str. 143-167). On ističe produktivnost bizantske ekonomije od 8. do 13. st. i otvorenost zapadnog tržišta za proizvode iz Bizanta. Smatra kako su robovi bili dijelom bizantskoga društva dugo vremena, ali se pita kolika je bila njihova brojnost i jesi li bili brojni kao proizvođači na zemlji. Nedvojbeno su na selu predstavljali sekundarnu radnu snagu. Osvrće se na, u historiografiji pomalo kontroverzno, pitanje kolonata u kasnoj antici. U tu se svrhu bavi pojmovima *colonus* i *coloni adscripticii*. Autor nastoji utvrditi neke aspekte života na selu uz pomoć izvora poput zemljojradničkog zakona (*nomos georgikos*), života Filareta Milosrdnog, Kirila Fileotesa, Teodora od Sykeona itd. Zanimaju ga seljaci – *paroikoi* koji su od kraja 9. st. ponajviše vezani uz velike zemljoposjede (ističe posjede manastira). Dio njih bio je oslobođen od davanja državnoj blagajni. Rijetki

slobodni seljaci, koji su posjedovali vlastitu zemlju, postepeno su asimilirani u *paroikoi*. Neki su nakon nesmetanog plodouživanja zemlje tijekom 30 godina stjecali pravo neograničenog raspolaganja (izgleda od početka 11. st.). Kasnije im se, da bi se to izbjeglo, iznajmljivalo zemlju na rok od 29 godina (str. 154-155). Uz ovu, autor raspravlja o raznim kategorijama seljaka prema njihovu posjedovanju ili vidu bavljenja na zemlji – *boidatoi*, *aktemones*, *onikatoi*, *dizeugitai* itd. (str. 155-156). Priložene su opće crte o seoskim obrtnicima (str. 157-158), kao i pregled pitanja vezanih uz obrtnike i prodavače u gradovima. Od osobita piščeva interesa su carigradska trgovačka i obrtnička udruženja za koje svoja zapažanja temelji na tzv. *Knjizi eparha*. U pogledu proizvodnih aktivnosti priložena su zapažanja o svilarstvu, proizvodnji stakla, metalurgiji, proizvodnji keramike i sl. (str. 162-164).

Slijedi novi članak Johna Haldona naslovljen »Social elites, wealth, and power« (str. 168-211). Autor nastoji kroz čitavu epohu postojanja Bizanta razmotriti činitelje koji su oblikovali elite te kako je to dovelo do promjena u društvu (str. 168). U prvome redu razmatra terminološka pitanja vezana uz elite (str. 169-174). Slijedi zanimljivo razmatranje o položaju senatora, odnosno „senatorske aristokracije“ u Istočnom Rimskom Carstvu, odnosno kasnije u Bizantu. Jasno se naznačuju razlika među njima analizom titula: *clarissimus*, *illustris*, *spectabilis*, *magnificus* i *gloriosus* (str. 175-176). Tijekom stoljeća čitav je sustav senatorskih časti postepeno nestajao, raspadao se i transformirao (str. 178). Nova elita svoju je moć crpla iz vlasništva nad zemljom, trgovačkih aktivnosti, pozicije u carskoj birokraciji i sl. U višim su se slojevima stoga, posve razumljivo, javljali žestoki rivaliteti.

Deveti po redu je Paul Magdaliano s radom »Court society and aristocracy« (str. 212-232). U prvome redu izneseni su opći podatci o arhitekturi carske rezidencije u Carigradu. Slijedi opći opis i osvrt na hijerarhiju koja je postojala na carskom dvoru i načine njihove samo-prezentacije. Rekonstrukcija hijerarhije na dvoru učinjena je temeljem zanimljivog izvora: popisa uzvanika na božićnu večeru iz 899 godine. Od osobita autorova zanimanja je sloj eunuha. U općim crtama prikazane su titule, naslovi i položaji te njihova transformacija kroz period od 4. do polovice 15. stoljeća.

Slijedi Michael Angold sa radom »Church and society: Iconoclasm and after« (str. 233-256). On ističe kako su nekadašnja mjesta štovanja starih grčkih bogova u Grčkoj za vrijeme Bizanta pretvorena u kršćanske crkve i samostane. Starina nije predstavljala ometajuću činjenicu, već je bila vješto uklopljena u nove obrasce življenja. Od osobita autorova interesa su podrijetlo i sudbine nekih episkopa tijekom duljih perioda. Kao veliki državni problem tijekom vladavine Manuela I. Komnena (1143-1180) bila je mogućnost da optuženi za zlodjelo dobiju crkveni azil i odrešenje grijeha. Car je stoga inzistirao da se oni moraju predati u ruke države (str. 240-241). Autor se bavi pitanjima liturgije, hodočašća, svetim pustinjacima, čudotvornim ikonama i sl. (245-248). Manji dio rada posvećen je i analizi raznih praznovjerja, krivovjerja i doktrinarnih pitanja (249-252).

Posljednji rad u nizu je naslovljen »A Monastic World«, a autorica mu je Alice-Mary Talbot (str. 257-278). Autorica se u prvom redu posvećuje analizi načina funkcioniranja monaškog života. Zanima ju društveno podrijetlo monaha i njihovo ponašanje u zajednici. Zamjećuje kako su monasi koji su dolazili iz viših slojeva društva, ili su u zajednici vršili višu funkciju, imali drugačije običaje vezane uz rad, posjedovanje dobara i slugu te primjerice konzumiranje hrane i pića. Oni su zaobilazili pravila, dok su im se njihova „braća“ ili „sestre“ strogo pokoravali. Upozorava kako su mnogi nakon zaređivanja i dalje ostajali u bliskim odnosima sa obitelji i rodbinom te su se ponekad između zidova istih manastira mogli pronaći bliski srodnici, što je

znalo dovesti do problema u zajednici. Mnogi su manastiri potpomagali siromašne hranom, brinuli se za popravak cesta i mostova ili pružali sigurno utočište putnicima. Autorica upozorava kako su u „srednjem i kasnom bizantskom razdoblju [...] manastiri postepeno stekli velike posjede“ (str. 268.) što je stvaralo ozbiljne probleme državi. Neki su se manastiri bavili trgovinom većih razmjera (str. 272-273). Značajan broj ih je bio žarištem pisanja te prepisivanja rukopisa.

Radu su priloženi rječnik manje poznatih termina vezanih uz bizantsku povijest, kazalo te petnaest karata. Kao osobito inspirativne studije u zborniku valja istaći radove Johna Haldona, Bernarda Stoltea i Michela Kaplana. Ovaj zbornik radova predstavlja zanimljivo štivo te bi ga, obzirom na nedostatak literature na hrvatskom jeziku vezane uz srednjovjekovnu povijest, bilo vrijedno vidjeti u prijevodu.

Ozren Kosanović

Željko Peković, *Crkva Sv. Petra Velikog. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura / La chiesa di S. Pietro Maggiore. La cattedrale preromanica di Ragusa e il suo arredo scultoreo, Omega engineering d.o.o. – Dubrovnik, Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu, Dubrovnik – Split 2010, 256 str.*

Izdavačka suradnja Omega engineering d.o.o. – Dubrovnik i Centra Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu rezultirala je novim, četvrtim naslovom arheoloških studija u posljednjih nekoliko godina. Tematski vezane uz razdoblje hrvatskog ranog srednjeg vijeka, svaka objavljena studija novi je doprinos poznavanju navedenog perioda. Ujedno, ovo je drugi naslov Željka Pekovića unutar iste edicije, koji je svojim istraživačkim interesom posebno usmjeren na dubrovačko područje, čime značajno popunjava velike praznine u poznavanju ranog srednjovjekovlja na krajnjem hrvatskom jugu.

Crkva sv. Petra najznačajnija je ranosrednjovjekovna građevina u staroj jezgri Dubrovnika, zabilježena i u najstarijim arhivskim vrelima, međutim, danas prisutna samo u temeljima mlađeg arhitektonskog kompleksa te na primjeru od preko 200 ulomaka predromaničkog kamenog namještaja pohranjenog u depou Dubrovačkih muzeja. Nastala je na samom kraju 10. st. radikalnom pregradnjom starije sakralne građevine na istom mjestu. Budući je povijesna predaja navodi kao najstariju dubrovačku katedralu, pretpostavlja se da je podignuta u trenutku promaknuća dubrovačke biskupije u nadbiskupiju 998-999. godine.

Studija Željka Pekovića nastoji najsustavnije do sada prikazati crkvu Sv. Petra na temelju pisanih povijesnih vrela, rezultata svih dosadašnjih arheoloških istraživanja, dostupne građe te spoznaja iz novije znanstvene literature. Knjiga je podijeljena u pet poglavlja, nakon čega slijedi zaključno razmatranje te popis literature koju je autor konzultirao u nastojanju sveobuhvatnijeg istraživanja.

U prvom poglavlju (str. 8-31) koje je naslovljeno *Prostorni i povijesni uvjeti nastanka Dubrovnika* autor se detaljnije referira na povijesni značaj ranosrednjovjekovnog razdoblja u urbanom razvitku Dubrovnika. Prateći širenje i nastanak novih gradskih seksterija i podgrađa promatra fizički rast grada do 13. st.

Upravo zbog nedostatka saznanja starija historiografija početke Dubrovnika vezivala je uz pad Epidaura i preseljenje stanovništva na obližnju prirodno dobro zaštićenu hrid, prihvaćajući sličan model onom koji razmatra nastanak Splita nakon rušenja Salone. Još je 1980. sen-

zacionalno arheološko otkriće Josipa Stošića, do tada nepoznate bizantske bazilike, revidiralo i pomaknulo granice najranije dubrovačke povijesti znatno ranije. Znanstvena istraživanja multidisciplinarnog karaktera, posebice kroz zadnja dva desetljeća znatno upotpunjuju najraniju dubrovačku povijest. Začetak urbanog života na području današnjeg Dubrovnika seže dosta ranije, u kasnoantičko razdoblje, no upravo razdoblje ranog srednjeg vijeka, u povijesnom i prostornom razvoju grada ima veoma veliku važnost. Intezivniji urbani razvoj započinje u 7. st., doseljnjem epidaurskih izbjeglica podno Justinijanovog kastruma – jednog od mnogobrojnih kontrolnih punktova istočnojadranskog plovnog puta i trgovine. Iako čvrsti dokazi o Rauziju kao novom biskupskom sjedištu potječu tek iz 8. st. već podaci s kraja 6. st. daju pretpostaviti preseljenje biskupskog sjedišta iz Epidaura u obližnji Dubrovnik. O jačanju Dubrovnika kao regionalnog središta svjedoči i činjenica da postaje središtem bizantskog temata u II. pol. 9. st., a već koncem 10. st. postaje i nadbiskupskim sjedištem. U kontekstu podložnosti vrhovnoj vlasti vanjskih čimbenika u razdoblju ranog srednjeg vijeka, pored Bizanta, Mlečana i Normana, zanimljivo je navesti recentni podatak koji povezuje Dubrovnik s hrvatskim ranosrednjovjekovnim vladarima. Takve veze dosadašnja historiografija nije mogla utvrditi sa sigurnošću, a natpis na gredi i zabatu oltarne pregrade crkve sv. Mihajla na otoku Koločepu, u neposrednoj blizini Dubrovnika, uistinu je rijedak trag koji, doduše samo daje naslutiti možebitni politički utjecaj hrvatskih kraljeva II. pol. 11. st. na krajnjem hrvatskom jugu. Recentnija istraživanja pokazuju da je uz urbane prerogative političkog i gospodarskog središta, evidentan i kulturni potencijal grada, koji se ogleda kroz činjenicu djelovanja značajnih klesarskih i slikarskih radionica, tijekom navedenog razdoblja. Brojna vrijedna ostvarenja predromaničkog i romaničkog doba obogatila su graditeljsku, umjetničku i kulturnu baštinu Dubrovnika, na čijem prostoru nastaje i regionalno prepoznatljiv arhitektonski tip jednobrodnih kupolnih crkvice.

Analizirajući urbanistički razvoj grada do kraja 13. st. autor navodi podatke, koje je detaljnije elaborirao i predstavio u svojem ranijem djelu *Dubrovnik. Nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada / Dubrovnik. La fondation et la développement de la ville medievale*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split 1998.

U drugom poglavlju (str. 33-93) naslovljenom *Crkva Sv. Petra Velikog u Dubrovniku* autor sabire ranija saznanja o navedenom zdanju, kako ona proistekla iz arhivskih vrela, tako ona bazirana na arheološkim istraživanjima vođenim tijekom druge polovice prošlog stoljeća.

Ostaci crkve Sv. Petra – u određenoj mjeri sačuvani perimetralni zidovi te kripta križnog tlocrta – danas stoje kao sastavni dio kompleksa Muzičke škole. Značajno je istaknuti spomen ove crkve u svim starim dubrovačkim pisanim kronikama, gdje joj se pridaje veliki značaj među ostalim sakralnim građevinama unutar najstarijih seksterija Dubrovnika, gdje je i sagrađena. Pridodaje joj se i funkcija prve dubrovačke katedrale. Arhivski dokumenti spominju samostan Sv. Apostola, koji je sagrađen u II. pol. 15. st. uz samu crkvu. Tom prigodom je crkva, koja sad postaje samostanskom, temeljito pregrađena uklanjanjem izvornih svodova s kupolom. Samostan nije bio porušen u velikom potresu 1667, ali je odmah nakon potresa izgorio. Na mjestu crkve i samostana početkom 18. st. gradi se ženski dominikanski samostan Sv. Katarine Sijenske, kada se crkva u potpunosti pregrađuje i barokizira. Ukinućem samostana u 19. st. crkveno zdanje trpi nove temeljite pregradnje i radikalne zahvate. Cvito Fisković u svom radu objavljenom 1947, istražujući arhivska vrela 15. i 16. st., referira se na renesansne građevinske preinake samostanskog kompleksa. Arheološka istraživanja započinju 1960. godine kad je prilikom popravka poda barokne crkve pronađena dotad nepoznata kripta starijeg zdanja. Sv. Petar iz arhivskih vrela i kronika – konačno se predstavio suvremenicima.

U razdoblju od 1960. do 1972. vođena su određena istraživanja, međutim dokumentacija vezana uz pronalazak najprije velikog broja ranosrednjovjekovne skulpture nije sustavno vođena te je ostala skromno sačuvana. Tomislav Marasović u svom radu iz 1978, klasificirajući ranosrednjovjekovnu arhitekturu u Dalmaciji, crkvu Sv. Petra svrstava u specifičnu varijantu trobrodne bazilike, kupolnog tipa, s upisanim transeptom. Djelomična istraživanjima vršena su i u razdoblju 1979-1982, no prvenstveno za potrebe obnove čitavog kompleksa Muzičke škole, nakon potresa 1979. godine. Tek 1991. godine Željko Peković na temelju dotadašnjih saznanja donosi do tada najobuhvatniju raspravu na ovu temu, po prvi put donoseći idejnu rekonstrukciju izvornog predromaničkog izgleda Sv. Petra, međutim, još uvijek bez ikakvog valoriziranja njezinog kamenog namještaja, pohranjenog u dubrovačkom muzejskom depou. Predložena je i datacija crkve u 10. stoljeće.

Sljedeća dva poglavlja predstavljaju rezime najrecentnijih istraživanja, donoseći konačan prijedlog arhitektonske rekonstrukcije, temeljen velikim dijelom na rezultatima potpune valorizacije čitavog fundusa pronađenog kamenog namještaja i arhitektonske plastike.

Poglavlje naslovljeno *Arhitektura crkve Sv. Petra u Dubrovniku* (str. 59-93) rekonstruira predromaničku i romaničku fazu crkve Sv. Petra, danas evidentnu prvenstveno u formi kripte sakralnog zdanja koja je temeljito izmijenjena u renesansnom, a poglavito u baroknom razdoblju, danas u funkciji glazbene dvorane Muzičke škole Luka Sorokočevića. Kripta je položena po sredini crkve, između dvaju uzdužnih temeljnih zidova koji su nosili kolonadu te ista takva dva poprečna, na čijim sjecištima su se nalazile baze četiriju pilona koji su nosili kupolu. Datacija kripte rezultirala je različitim mišljenjima tijekom godina istraživanja, ali Peković na temelju određenih indicija pretpostavlja mogućnost datacije kripte u još ranija razdoblja, gdje se projekt predromaničke crkve iz 10. st. prilagodio postojećem stanju, uvažavajući zatečenu kriptu kao vrijednu sakralnu tradiciju.

Najrecentnija istraživanja čije rezultate Peković sabire u ovoj knjizi, uključujući i one objavljene u katalogu izložbe *Ranosrednjovjekovna skulptura u Dubrovniku*, autorice Romane Menalo iz 2003, ponajviše se baziraju na analizi skulpturalnih nalaza pronađenih još pri prvim istraživanjima 1960-ih te konačno najsustavnije valoriziranih i prezentiranih u ovoj studiji. Posebnu vrijednost i značaj u tom kontekstu predstavljaju piloni, koji su nosili konstrukciju kupole, preklešani i sačuvani u sekundarnoj upotrebi nadvratnika i dovratnika barokne crkve, gdje sačuvana izvorna visina pilona dopušta rekonstrukciju elevacije cijelog zdanja.

Prema rezultatima istraživanja narteks je bio podijeljen na tri polja, čime prati raspored unutrašnjih brodova crkve. Ono što ova Pekovićeva evaluacija donosi za razliku od svih dotadašnjih jest mogućnost postojanja dvaju zvonika koji su se uzdizali iznad krajnjih dijelova nartekse, a pretpostavke se ponajviše baziraju na dosad neuočenom arhitektonskom rješenju vanjskih temelja zidova nartekse, dosta širih od temelja zidova same crkve.

Studija Željka Pekovića pronalazi arhitektonska i skulpturalna rješenja ove dubrovačke crkve u konkretnim uzorima zapadnoeuropske umjetnosti ranog srednjeg vijeka i umjetnosti Bizanta. Tako će crkva Sv. Petra, zaključuje autor, nastala na razmeđi istočne i zapadne kulturne sfere, pokazivati osobine bizantske arhitekture prepoznatljive u pravokutnom volumenu građevine, organizirane u obliku upisanog križa, s kupolom, dok zvonici na pročelju ukazuju na zapadnoeuropska rješenja, pristigla na dubrovačko područje najvjerojatnije posredovanjem graditeljskog naslijeđa ranosrednjovjekovne Hrvatske. Zanimljiva je autorova sugestija kako je sama crkva mogla utjecati i na niz drugih arhitektonskih ostvarenja na širem južnodalmatinskom prostoru, primjerice na katedralu Sv. Tripuna u Kotoru iz 12. stoljeća.

Proučavajući dijelove oltarne pregrade koja se protezala cijelom širinom crkve, s isturenim srednjim dijelom prema središnjem brodu i prostoru za vjernike, potvrđuje se arhitektonski tip višebrodne crkve srednjobizantskog doba te dodatno osnažuje pretpostavka o njenoj katedralnoj funkciji. Naime, na oltarnu menzu, postavljenu na četiri perforirane kamene ploče, postavljen je mali ciborij, dok je čitav oltar, opet, nadvisivao još veći ciborij. Ovako opremanje svetišta i naglašavanje liturgijskog središnjeg prostora dvama ciborijima, jedinstvena je pojava u predromanici te je evidentno crkva u lokalnoj zajednici imala veliku važnost. Jedina je u staroj gradskoj jezgri koja posjeduje kriptu, čija je prvenstvena namjena najvjerojatnije bila pohrana vrijednih svetačkih relikvija, a u prilog navedenoj pretpostavci ide i posveta crkve apostolskom prvaku sv. Petru.

Apsida predstavlja lokalnu posebnost dubrovačkog kraja – iznutra polukružni oblik apside izvana opisuje pravokutni.

Četvrto poglavlje (str. 95-173) naslovljeno *Arhitektonski ukrasi i kameni liturgijski namještaj crkve* analizira stilske osobine skulpture crkve Sv. Petra, impresivne i količinom i repertoarom, ujedno pokušavajući doskočiti i problemu datiranja samog zdanja, budući da povijesni dokumenti za to ne nude izravnih podataka. Radi se o monolitnim pilonima, impostima, kapitelima, okvirima portala i tranzenama, plutejima, pilastrima te gredama oltarne ograde, ambonu te dvama ciborijima. Stilski je skulptura prilično ujednačena, čak i u samom načinu dubokog klesanja, a vrlo slični i gotovo jednaki motivi, klesani po istim šablonama pojavljuju se na svim ovim različitim elementima arhitektonske dekoracije i kamenog namještaja. Iz svega navedenog autor zaključuje da su sve to proizvodi iste klesarske radionice, majstora zavidne vrsnoće, koja je razvijajući se djelovala kroz duže vrijeme, razvivši svoj prepoznatljiv stil i izraz. Pronalazeći istovjetne osobitosti i na drugim lokalitetima dubrovačkog područja Peković detektira njihovu veoma razgranatu djelatnost. Osobito zanimljiva Pekovićeva teza jest ona koja preko konkretnih primjera iz Splita i srednje Dalmacije, suprotno dosadašnjim mišljenjima, sugerira mogućnost opremanja i tih područja istočne obale Jadrana. Na temelju svega iznesenog autor ovu radionicu određuje kao tzv. *skupinu ranosrednjovjekovnih dubrovačkih klesara*.

Nedovršenost čitavog skulpturalnog opusa crkve autor pretpostavlja nekim veoma važnim datumom koji je diktirao tempo gradnje. Po svojoj prilici to bi mogao biti trenutak uzdizanja dubrovačke crkve na rang metropolije 998-999. godine.

Peto poglavlje (str. 175-215) *Ranosrednjovjekovna skulptura u Dubrovniku* služi kao dodatna potvrda dataciji stilskog izričaja kamene plastike crkve Sv. Petra. Predstavljajući izbor predromaničkih reljefa s cijelog dubrovačkog područja, autor slaže kronologiju njihova nastajanja u vremenskom rasponu od kraja 8. do kraja 11. stoljeća, vršeći stilsku komparaciju koja dodatno klasificira skulpturu crkve Sv. Petra drugom polovicom 9. i završetkom 10. stoljeća.

U konačnom zaključku (str. 217-243) ponovno se naglašava impresivna količina predromaničke skulpture koja evidentno svjedoči u prilog važnosti crkve Sv. Petra, koju autor ističe kao nesumnjivo najukrašeniju predromaničku crkvu na našoj obali Jadrana. Izuzetna oprema i urešenost govore i o ranosrednjovjekovnoj dubrovačkoj komuni kao sredini koja ima veliki potencijal ne samo u političkom i gospodarskom već i u umjetničkom pogledu.

Knjiga Željka Pekovića važna je jer značajno upotpunjuje ne samo opće spoznaje o umjetnosti predromaničkog i ranoromaničkog razdoblja u Dubrovniku i okolici, već i širi kontekst razvoja umjetnosti ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj.

Značajno je istaknuti još jednu posebnost ovog naslova, ali i već ustaljenu praksu edicije u kojem izlazi, a to je njena dvojezičnost. Studije se paralelno uz hrvatski, predstavljaju i na

talijanskom jeziku, čime se nudi značajna mogućnost predstavljanja hrvatske povijesti i kulture daleko široj znanstvenoj javnosti. Privlačnost ovog naslova proizlazi i iz nastojanja da u prezentaciji ranosrednjovjekovne graditeljske faze razmjerno velikog arhitektonskog sklopa, čiji konačan izgled definiraju kasnija stoljeća, sudjeluju i ukupno 224 slike (crteži i nacrti kamene plastike, fotografije, grafičke rekonstrukcije kamenog namještaja i crkvene arhitekture te aksonometrijske rekonstrukcije). Dubrovnik, kao već etablirani gotičko-renesansno-barokni brand, ovom studijom Željka Pekovića još jasnije ocrtava dosada potpuno nepoznato naličje – ono predromaničkih/romaničkih obrisa.

Nikša Varezić

Slaven Bertoša, *Osebnjuno mjesto austrijske Istre: lupoglavski kraj u srednjem i novom vijeku*, Srednja Europa, Zagreb 2011, 257 str.

Ovu vrlo zanimljivu i nadasve vrijednu knjigu poznatog istarskog povjesničara prof. dr. sc. Slavena Bertoše objavila je zagrebačka izdavačka kuća "Srednja Europa". Recenzenti su akademik Franjo Šanjek i dr. sc. Lovorka Čoralčić, autori fotografija prof. dr. sc. Slaven Bertoša i Nenad Kuzmanović, a urednik knjige prof. dr. sc. Damir Agičić. Priprema za tisak: Ibis-grafika d.o.o., tisak: Tiskara Zelina.

Potrebno je spomenuti da je knjiga opremljena mnogim korisnim povijesnim i geografskim kartama, povijesnim crtežima i brojnim lijepim fotografijama u boji koje nam pomažu da si puno lakše predočimo ono o čemu knjiga govori. Knjiga sadrži i nekoliko kopija iz matičnih knjiga, a također i genealoška stabla obitelji koje su živjele na tom području. A sve to daje nam iscrpan prikaz ovoga do sada malo istraženog područja sjeveroistočne Istre.

Djelo započinje Predgovorom (str. 7-9), u kojem autor spominje glavne podatke vezane uz lupoglavsko područje. Uz mnogobrojne objavljene izvore, knjiga je nastala na temelju građe iz državnih arhiva u Veneciji, Rijeci i Pazinu, ali i – što je vrlo važno istaknuti – autorovih osobnih obilazaka.

Autor svoje pisanje o ovoj temi započinje kronološkim pregledom historiografije (str. 10-24), u kojem spominje mnoge poznate povjesničare koji su se od najstarijih vremena, pa sve do danas, bavili proučavanjem i opisivanjem područja sjeveroistočne Istre.

U poglavlju „Teme iz srednjovjekovne i novovjekovne prošlosti“ (str. 25-43), piše o smještaju feudalne gospoštije Lupoglav, koja je tijekom povijesti pripadala mnogim gospodarima, od kojih su najpoznatiji obitelj Herberstein i Brigido, čija se genealoška stabla i slike grbova nalaze izvrsno uklopljeni u ovo poglavlje.

O lupoglavskoj buni, koja se dogodila 1847, govori se od str. 44-46. Ona je središnji događaj seljačkih nemira u austrijskoj Istri, a o njoj detaljno piše Carlo De Franceschi u svojim „Uspomenama“. On navodi da se na lupoglavskom području u to doba kmetove tlačilo više nego bilo gdje drugdje u Istri. Feudalni posjed Lupoglav tada je pripadao grofovskoj obitelji Brigido iz Trsta, koja se vrlo strogo ophodila prema kmetovima. Da bi se buna ugušila bilo je potrebno da se u Pazinu, Buzetu i Belaju formiraju oružani odredi koji će opkoliti područje Lupoglava i tako je ubrzo uspostavljen red. Ova buna posljednja je seljačka buna uoči revolucionarnih događaja 1848. godine.

Sljedeće se poglavlje odnosi na Camilla de Franceschija i njegov opis područja Lupoglava (str. 47-67), a zatim i njegov opis područja Boljuna i Vranje (str. 68-79). De Franceschi na-

pominje da mnogi podatci još nisu poznati; primjerice, nije poznato tko je i kada podignuo staru lupoglavsku utvrdu u drugoj polovici 13. st., nazvanu Marenfels (utvrđena stijena), i da je nesigurna vijest o prvom spomenu Lupoglava. A nije poznato ni kada je točno Lupoglav postao ovisan o goričkim grofovima, koji su ga postupno oduzeli akvilejskom patrijarhu. Naime, patrijarsi su utvrdu ranije držali i nju su kao feud davali utjecajnim plemićima pomoću kojih su osiguravali svoju svjetovnu vlast u Istri. Prvi poznati velikaš zvao se Herik Pazinski. De Franceschi još ovdje navodi mnogobrojne gospodare lupoglavske utvrde i gospoštije te njezinu burnu povijest. Kako nije poznato tko ju je podignuo, tako nije poznato niti na koji način i zašto je stara lupoglavska utvrda tako brzo propala. U njegovom opisu Boljuna i Vranje spominje se da je Boljun u prošlosti imao veliko značenje, da je vjerojatno bio glavno mjesto čitavog područja u podnožju Učke. To mjesto postoji još od rimskog doba, a njegovo ime možemo naći u latinskim dokumentima iz srednjega vijeka. Nakon što je uveden feudalni sustav u Istru, područje Boljuna podijeljeno je na manje cjeline i tu su počeli nicati brojni kašteli. Što se tiče Vranje, ona je feudalizirana puno poslije Boljuna, a u starim se spisima ne spominje niti jedan feudalac iz tog mjesta. Područje Boljuna ostalo je u vlasti akvilejske crkve sve do kraja 16. stoljeća, a zatim su ga patrijarsi dali svojim najvjernijim vazalima. Nakon toga su se nad ovim područjima izmjenjivali razni pojedinci. Boljun i Vranja bile su obične tvrđave koje nisu imale oblik ni izgled barunskih kaštela. Vranjski kaštel izgleda poput fortificiranog sela s polukružnom kulom, a boljunski je znatno bolje očuvan, navodi autor knjige.

Sljedeće, veće poglavlje, koje nosi naslov „Migracijski kontakti Lupoglava, Boljuna, Vranje i Učke s Pulom (XVII.- XIX. stoljeće)“, (str. 80-104), podijeljeno je na više manjih dijelova. Prema podacima iz matičnih knjiga krštenih, vjenčanih, krizmanih i umrlih, autor knjige navodi brojne podatke o stanovništvu toga područja i zaključuje da se najmanje došljaka s tog područja u Puli spominje u maticama krizmanih. Kao prilog ovome poglavlju naveden je cjeloviti popis doseljenika iz ovih mjesta, sastavljen prema podacima iz puljskih matičnih knjiga od 1613. do 1817. godine.

U sedmom poglavlju (str. 105-132) autor navodi podatke, iz spisa pronađenog u Državnom arhivu u Veneciji, o mletačkoj pljački Lupoglava koja se dogodila 1782. godine. Pljačku je izvršila nekolicina mletačkih podanika, a proces o njoj trajao je četiri godine. Da bismo lakše razumjeli ovaj zanimljivi događaj, autor poglavlje nadopunjuje čitavim transkribiranim tekstom toga spisa s talijanskog jezika, koji sadrži niz zanimljivih dokumenata koje su duždu uputili 1786. Francesco Avogadro, tadašnji rašporski kapetan, a druge je Avogadru poslao lupoglavski feudalac, grof Pompeo IV. Brigido.

Sljedeće, osmo poglavlje (str. 133-143) odnosi se na prodaju lupoglavskog kaštela 1895, a spis o tomu događaju autor je pronašao u Državnom arhivu u Rijeci. Tekst je također pisan na talijanskom jeziku, sastavljen je 1895, a potpisao ga je vlasnik kaštela Lupoglava Tommaso Sottocorona, čiji transkribirani tekst i uz njega nacрте s prostorijama kaštela možemo naći na kraju poglavlja.

U devetom poglavlju (str. 144-149) opisane su prometne prilike na Lupoglavštini i Boljunštini u 19. stoljeću. Uz dobro uklopljene topografske crteže iz 1868, na kojima su ucrtani cestovni smjerovi, od kojih se u knjizi nalazi skica ceste Buzet-Roč-Lupoglav-Vranja, autor detaljno opisuje njihovo značenje za ondašnje prilike. Ove topografske skice vrlo su važan povijesni izvor za proučavanje povijesti Lupoglavštine i Boljunštine zbog pouzdanih podataka značajnih za povijesnu toponimiju spomenutih područja.

U sljedećem poglavlju koje nosi naziv „Crtice iz prošlosti Učke“ (str. 150-156) autor spominje tršćanskog liječnika Prospera Petronija, koji je 1681. opisao Učku i njezinu najbližu okolicu. Zatim, u tom istom poglavlju navode se dva značajna mletačko-austrijska sukoba i način na koji su se oni odrazili na područje Učke. Prvi je bio rat Cambraiske lige (1508-1523), a drugi je bio Uskočki rat (1615-1618).

U jedanaestom poglavlju pod nazivom „Prošlost Bresta pod Učkom“ (str. 157-178) autor detaljno obrađuje selo Brest kroz prapovijesno doba, srednji i novi vijek. Autor je u dijelu o prapovijesnom dobu vrlo vješto uklopio neobično zanimljiv dio o spiljama na području Bresta; s fotografijama ulaza i unutrašnjosti, pa čak i tlocrtima svih značajnijih pećina toga kraja, kao što su Vela peć, Klanjčeva peć (koja je vrlo značajna po prapovijesnim nalazima), pećina Kupiči i Podčopalj pećina. Ove pećine autor je detaljno opisao u ovom poglavlju. Osim spilja, kao dokazi iz prapovijesnog razdoblja postoje još i gradine (prapovijesna naselja smještena na dominantnom položaju, s utvrđenjem izgrađenim od trajnog materijala). Urbari su možda najznačajniji dokumenti iz srednjeg i novoga vijeka u kojima nalazimo najosnovnije podatke o gospodarskim prilikama toga razdoblja. Pisac knjige ovdje spominje urbar iz 1498, koji je za sada i najstariji poznati urbar Pazinske knežije, a uz to spominje i urbare iz 1573, 1578, i 1597. godine. Ovdje su istaknute i diferencije – zemljišta uz mletačko-austrijsku granicu koja su ostala nepodijeljena, a bila su mjesta žestokih sukoba. Vrlo je zanimljivo da i danas postoje kamene granične oznake iz toga povijesnog razdoblja, a fotografije nekih od njih autor je uvrstio u knjigu.

Dvanaesto poglavlje, „Selo Semić u srednjem i novom vijeku“ (str. 179-193) na sličan je način koncipirano kao prethodno, s tim da na ovom području što se tiče prapovijesti nema spilja, postoje samo gradine nazvane Gradišće, a iz srednjega i novoga vijeka također postoje urbari, od kojih je najstariji poznati urbar iz 1523. godine. Ovdje je uvršten potpuni popis imena i prezimena žitelja navedenih u pojedinim urbarima. Tako autor spominje urbare iz 1560, 1567, 1571, 1573. i 1623. godine. Valja naglasiti da i na ovom području postoje diferencije, oko kojih su se događali sukobi, a mnoge sporne točke nalazile su se između mletačkih mjesta Lanišća i Roča te austrijskog Semića.

Posljednje poglavlje, također koncipirano poput prethodna dva, nosi naslov „Iz prošlosti Lesišćine“ (str. 194-205), a obrađuje Lesišćinu, što je naziv za devetnaest zaselaka na brežuljkastom području, oko 5 km jugozapadno od Lupoglava. Pisac ovdje ne spominje prapovijest, tako da vjerojatno i nema pronađenih ostataka, ali iz srednjeg i novog vijeka navodi i analizira brojne urbare. Uz njih navodi imena i prezimena žitelja popisanih u tim urbarima. Na području Lesišćine autor spominje sedam urbara, a također se i ovdje bilježi nekoliko spornih točaka, diferencija.

Slijedi popis neobjavljenih i objavljenih izvora i literature (str. 206-214), sažeci na talijanskom, engleskom i njemačkom jeziku (str. 215-234), kazalo zemljopisnih naziva (str. 235-242) i kazalo osobnih imena (str. 243-253) te bilješka o piscu (str. 254-257).

Svako poglavlje ove knjige kao da predstavlja zasebno izlaganje, s uvodnim dijelom, razradom i zaključkom, a ipak – skladno se nadopunjujući – daje cjelovitu sliku povijesti lupoglavskog kraja. Sigurno je da ovo vrijedno djelo neće ostati nezapaženo, kako među povjesničarima, tako i među onima koji to po struci nisu, te da će biti poticaj za daljnja istraživanja istarskih krajeva koja još nisu dovoljno istražena.

Silvia Stipčević

Dalmacija za francuske uprave (1806-1813), La Dalmatie sous l'administration française (1806-1813). Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 18. do 19. rujna 2006. u Splitu, ur. Marko Trogrlić, Josip Vrandečić, Književni krug Split, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Split 2011, 463 str.

Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog skupa *Dalmacija za francuske uprave (1806-1813)*, održanog u Splitu 18. i 19. rujna 2006. donosi priloge ovog značajnog, ali samo jednog u nizu prigodnih međunarodnih skupova tematski vezanih uz Napoleonovu upravu na Jadranu (Ancona-Recanti-Loreto-Jesi 1998, Koper-Zadar 2006, Dubrovnik 2008, Zagreb-Zadar i Split 2009). Općenito govoreći, razdoblje francuske uprave jedno je od najslabije istraženih područja dalmatinske povijesti. Dosadašnja historiografska tradicija došla je do uvjerljive povijesne prosudbe o francuskoj upravi u Dalmaciji. Definiran je okvir unutar kojeg glavne istraživačke smjernice – modernizacijske novine u upravi, sudstvu, školstvu i prometnoj infrastrukturi, ali i negativna bilanca ljudskih žrtava i materijalnih dobara, nepoznata još od turskih provala – potiču na daljnji istraživački rad. Radovi objavljeni u ovom zborniku predstavljaju najrecentniji odraz domaće historiografske produkcije na ovu temu, dajući naglasak na civilizacijskim dometima navedenog perioda dalmatinske povijesti, upozoravajući i na ostale mogućnosti i potrebe cjelovitijih istraživanja.

U uvodnoj raspravi (str. 5-32), naslovljenoj *Dalmacija za francuske uprave (1806 – 1813.). Problemi i interpretacije*, urednici zbornika Marko Trogrlić i Josip Vrandečić daju osvrt na dosadašnje pokušaje sagledavanja navedenog perioda dalmatinske povijesti, kako domaće tako i strane produkcije – bilo da je riječ o onim promatranim kroz prizmu konzervativnih ili liberalnih svjetonazora 19. st., ili pak onih obojenih talijansko-austrijsko-slavenskim rivalstvom na prijelazu stoljeća, ili pokušajem afirmacije južnoslavenskog pitanja. Hrvatska međuratna i poslijeratna historiografija, u duhu ljevičarskih interpretacija, usredotočuje se na ekonomsko-socijalne analize i pravno-institucionalna pitanja, prihvaćajući modernost i civilizacijski iskorak Napoleonove uprave u Dalmaciji. Dvjestota obljetnica revolucije u historiografskom smislu stavila je poseban naglasak na liberalna civilizacijska načela proistekla nakon nje. Poseban zamah kako domaćoj tako i stranoj historigrafskoj produkciji o francuskoj upravi u našim krajevima dalo je obilježavanje dvjestote obljetnice uspostave francuske uprave u Dalmaciji i uspostave Ilirskih provincija.

Francuskom razdoblju u Dalmaciji i u ovom se zborniku pristupa kao ideološkoj prijelomnici, uglavnom parcijalnih modernizacijskih intervencija, u čijem nam prosuđivanju pomaže usporedba s mletačkom i dvjema austrijskim upravama. Ipak, kako se ističe, i ta su razdoblja još nedorečena, otvorena i prepuna pitanja. Usprkos oprezu u vrednovanju dubine i kvalitete francuskog zahvata valja istaknuti još jednu novost koju je francuska uprava donijela u Dalmaciju, a to je činjenica da je marginaliziranu pokrajinu integrirala u europska zbivanja. Britansko-francuski sukob uvukao je i jadranski prostor u svjetsku geopolitiku tadašnjeg povijesnog trenutka.

Zbornik je koncepcijski podijeljen u tri cjeline. Prva, pod naslovom *Studije*, na samom početku donosi rad Marca Gjidare, naslovljen *Dvjestota obljetnica francuskog Code civila: pravni doprinos i političko značenje* (str. 37-55), kojim nas podsjeća na pravni značaj, politički domet i kulturološku vrijednost francuskog građanskog zakonika iz 1804. godine. Kao pravni izraz revolucionarnih ideja Zakonik uređuje društvo slobodnih i ravnopravnih građana, usklađuje rimsko pravo sa starim francuskim, pisano pravo s pravom nastalim iz sudske prakse, sekularni

svjetonazor s crkvenim. Ujedno, postaje uzor svim kasnijim kodifikacijama građanskog prava. Široki zemljopisni opseg utjecaja francuskog prava objašnjava se činjenicom da *Code civil* predstavlja tip lako prilagodljivog modela kodificiranog prava, kao i činjenicom da je odigrao ulogu u izgradnji brojnih država. Njegova rješenja u manjoj ili većoj mjeri dijeli i Dalmacija tog doba.

U svom radu *Maršal Marmont i franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja* (str. 57-80) Vico Kapitanović na temelju *Uspomena* maršala Marmonta i arhivskih dokumenata pokušava objasniti odnos francuskih vlasti i ovog veoma utjecajnog faktora dalmatinskog društva. Iako oprečnih ideoloških stavova, Francuzi u Dalmaciji ne mogu zanemariti utjecaj Crkve, koju pokušavaju iskoristiti za pridobivanje masa. Marmont, zaštitnik franjevaca, pokušava uspostaviti što bolje odnose s njihovim provincijalima, čiji se red stavlja u ulogu posrednika između okupatora i okupiranih, čije nezadovoljstvo proizlazi ponajviše zbog vojnih novačenja i francuskih religioznih nazora. Franjevci su politikom suradnje izbjegli neugodnosti koje bi ih poput ostalih crkvenih redova bez Marmontove zaštite zacijelo pogodile te, kako tvrdi autor, uspijevali su barem donekle ublažiti oprečna stajališta, spriječivši teže posljedice koje su mogle pogoditi stanovništvo okupirane Dalmacije. S druge strane, priklanjanje Francuzima imalo je negativne posljedice za unutrašnji život redovničke provincije jer je pojačalo podjele među samim franjevcima.

Razdoblje francuske uprave u Dalmaciji rezultiralo je nizom nepopularnih mjera. Reforme koje u odnosu na ranija razdoblja dinamično mijenjaju dalmatinsko društvo izazivaju šire nezadovoljstvo. Arsen Duplancić u radu *Splitske bratovštine uoči ukidanja 1811. godine* (str. 81-105) pokazuje upravo jednu takvu, uz napomenu kako se u uvjetima gospodarskog nazadovanja, novačenja i stalnog ratovanja, razarajući staro socijalno tkivo, starim socijalnim mehanizmima ne pronalazi zamjena.

Politička smrt Dubrovačke Republike, koja nastupa dolaskom Franuza, nipošto ne znači i kulturni suton Dubrovnika. Vesna Čučić radom *Tiskara Martecchini u Dubrovniku za vrijeme francuske uprave (1806-1814)* (str. 107-137) istražuje tiskarsku djelatnost dubrovačkog tiskara Antuna Martecchinija, čime dobiva uvid u društvena, politička i kulturna zbivanja sredine u navedenom razdoblju. U kulturno-književnom smislu evidentno je da veoma široki intelektualni krug intezivno njeguje duh klasicizma, dok istovremeno Dubrovnik pokazuje još jednu inicijativu, koju Marmont svesrdno potpomaže, a to je nastavak kulturno-jezične integracije s ostalim hrvatskim prostorima, započete još u doba Republike, što je sasvim sigurno bilo u skladu s kulturno-političkim planovima francuskih vlasti.

Rad Olivera Jensa Schmitta koji nosi naslov *Austrijski pogled na francusku Dalmaciju* (str. 139-146) prikazuje odnos austrijskih administrativnih, vojnih i civilnih vlasti spram političkog, socioekonomskog i kulturnog razvoja Dalmacije za vrijeme francuske vladavine, gdje se Dalmacija promatra iz kuta austrijskog geostrateškog pragmatizma. To je učinjeno na temelju izvorne arhivske građe Austrijskog državnog arhiva, kroz tri segmenta: prosudba ustroja Dalmacije u sklopu Talijanskog Kraljevstva, prosudba njenog ustroja u sklopu Ilirskih pokrajina 1809/1810. te se naposljetku donose važni naglasci iz korespondencije austrijskih organa vlasti neposredno nakon ponovnog zadobivanja Dalmacije 1814. i 1815. godine.

Druga cjelina zbornika, s obzirom na istraživački fokus, nosi naslov *Portreti*. Rad Stjepana Kراسića *Zadranin Ivan Dominik Stratiko (1732-1799) kao preteča ideja francuskog prosvjetiteljstva u Dalmaciji* (str. 149-197) donosi biografske podatke, s naglaskom na one vezane uz crkvenu karijeru I. D. Stratika. Analizira se njegov prosvjetiteljski rad u Toskani i ukratko

donose rasprave koje je pisao. Istaknut je njegov prosvjetiteljski rad u Istri i Dalmaciji, kamo dolazi kao biskup – prvo u Novigrad, potom na Hvar. Svojim prosvjetiteljskim promišljanjima bio je iznimna ličnost svog vremena ne samo na našim prostorima. Dobro je uviđao povijesnu dotrajalost i neodrživost starog poretka, zastupavši nužnost korjenitih političkih i društvenih reformi na svim razinama, zasnovanih na načelima pravde, slobode, demokracije, suvereniteta naroda, zakonske i društvene jednakosti svih građana, jednakosti muškaraca i žena te humanih zakona. Pod utjecajem francuskih i toskanskih fiziokrata posebnu brigu pokazao je za poboljšanje životnih prilika na selu te podizanju prosvijećenosti stanovništva. Argumentirano se zalagao za slobodno tržište, tržišnu privredu, slobodnu inicijativu i druge oblike današnjeg liberalnog gospodarstva. Na području teologije zastupao je također veoma napredna, ponekad čak liberalna te racionalistička stajališta, ali uvijek u granicama katoličke pravovjernosti. Iako prosvjetitelj i enciklopedist, treba spomenuti da se odlučno protivio prosvjetiteljskom deizmu i upozoravao na opasnost od jansenizma. U odnosima između crkve i države zalagao se za njihovu suradnju u rješavanju društvenih problema, čineći ponekad, kako tvrdi Krasić, državi prevelike ustupke.

Frano Baras u radu *Dalmatinski dani maršala Marmonta* (1806-1809) (str. 199-220) sintetizira Marmontovo djelovanje u ovoj pokrajini. Daje osvrt na njegovu vojno-graditeljsku djelatnost, urbanističko dotjerivanje Splita i Trogira, izgradnju cesta od Knina do Dubrovnika, njegov veoma prisan doživljaj domaćih ljudi i krajeva, odnose s franjevcima i doseljenicima Talijanima, ali i njegovo kulturno djelovanje u Dalmaciji početkom 19. stoljeća. Posebno je značajna njegova pomoć u izdavanju dvaju djela značajnih za razvoj hrvatskog jezika: *Appendinijeve Ilirske gramatike* i trećeg sveska trojezičnog Stullijeva latinsko-ilirsko-talijanskog rječnika.

Ivan Pederin u radu *Juraj Matutinović i drugi Napoleonovi savjetnici za Ilirske pokrajine i Bosnu te problemi prodora na jugoistok* (str. 221-250) prikazuje Dalmaciju iz perspektive nekolicine Napoleonovih savjetnika za Dalmaciju i Ilirske pokrajine, sve odreda vojnih osoba, u kontekstu francuske ekspanzije na jugoistok Europe, gdje dalmatinska pokrajina sa širim područjem ima geostratešku važnost, zahvaljujući svojim prirodnim resursima kao preduvjetima za razvoj industrije, prije svega vojne, te prometa i trgovine.

Usprkos kozmopolitskoj ideologiji, prosvjetnoj revoluciji i infrastrukturnim projektima, stvarnost prosvijećene vojne diktature u Dalmaciji poticala je nezadovoljstvo kod većine stanovništva. Francuzi su imali pristaše uglavnom među plemstvom i bogatim građanstvom, koji su se, oduševljeni novim stečevinama francuske filozofske misli, lako uklopili u novu francusku upravu. Upravo zbog te ambivalentnosti pri donošenju konačne prosudbe, povijest francuske Dalmacije zahtijeva brojne mikrohistorije, primjerice, poput rada Fani Celio Cega, *Utjecaj francuske uprave na Trogir* (str. 251-274). Rekonstruirajući između ostalog i svakodnevnicu plemićke obitelji Garagnin, autorica nas upoznaje i s jednim dijelom trogirске svakodnevce. Tematski i koncepcijski rad se nadovezuje na one sljedećih autora: Ljerke Šimunković, *Osvrti na francusku upravu u Dalmaciji u pismima braće Garagnin* (str. 275-282), potom Miroslava Rožmana, *Dalmatinski intelektualci u francuskoj upravi u Dalmaciji – osvrt na ulogu Dominika Garagnina* (str. 283-296), te naposljetku Nataše Bojić Žarko, *Ivan Luka Garagnin dužnosnik francuske vlasti u Dalmaciji* (str. 297-320). Navedeni radovi ističu ideale i zanos pojedinaca, izražavajući duh vremena kroz njihove osobne ispovijesti i doživljaje, njihovu psihohistoriju, kojima politika nije bila cilj nego sredstvo i prilika da u duhu novog vremena unaprijede Dalmaciju. Međutim, u dihotomiji Napoleonove vladavine očita je bila nemoć države u na-

metanju novih društvenih vrednota, što je lokalnu frankofilsku elitu vodilo prema ispitivanju režima, razočarenju i naposljetku prema uklapanju u habsburški sustav vlasti.

Treća cjelina zbornika, pod naslovom *Varia*, donosi još nekoliko zanimljivih radova. Nenad Vekarić u radu *Promjene u spolnoj i dobnoj strukturi grada Dubrovnika izazvane ratom i padom Dubrovačke Republike* (str. 323-337) na temelju demografskih izvješća dubrovačkog okruga iz 1817. sagledava demografske posljedice dramatičnih epizoda koje su prethodile padu Republike. Rad statistički prikazuje spolnu i dobnu strukturu stanovništva, razvrstavajući je i po vjerskoj pripadnosti. Neuravnoteženost spolne strukture katolika vjerojatno treba tumačiti, navodi autor, velikim iseljavanjem radno aktivnih, a ne velikim brojem poginulih muškaraca. Veoma je različit izgled dobnih i spolnih struktura pojedinih gradskih četvrti, čime se pouzdanu lociraju skupine iseljenog stanovništva i pokazuje korelacija imovne moći i iseljavanja. Tražeći mirnija i profitabilnija područja evidentno je iseljavanje srednjeg i bogatijeg pučkog sloja. Navedena spolna neuravnoteženost, kao i statistički pokazatelj visoke prosječne starosti te velikog staračkog kontingenta jasno daje do znanja da je velik dio stanovništva ostavljen izvan reproduktivnih procesa. Ostale vjerske skupine (pravoslavci, židovi) pokazuju nešto drugačiju statistiku, ali zbog svog brojčanog omjera neznatno utječu na opću demografsku sliku. Za demografski oporavak umirućeg grada bit će potrebno mnogo vremena i nužni vanjski impulsi.

Tado Oršolić u radu *Teritorijalne snage (Forza territoriale), njihov preustroj i ustroj 1806-1809* (str. 339-350) piše o nastojanjima francuske uprave u Dalmaciji za uspostavom mira, reda i državnog poretka. To se ostvarilo preustrojem već postojećih tzv. teritorijalnih snaga, gotovo trostoljetne tradicije, međutim, zatečenih u potpunom rasulu. Stvorena je funkcionalna i disciplinirana redarstvena formacija, koja je koristila prvenstveno francuskim vlastima. Smanjenjem stope kriminala nedvojbeno je služila i općem dobru pokrajine te je autor ističe kao još jedan segment francuske uprave koji valja ocijeniti pozitivno.

Rad Ante Bralića *Zadar kao administrativno i političko središte Dalmacije za francuske uprave* (str. 351-372) referira se na život upravnog i političkog središta Dalmacije u tom periodu. Reformatorski pokušaji francuske uprave imali su za cilj reformirati dalmatinsko društvo u mnogim aspektima. Zadar kao glavni grad pokrajine trebao je biti promotor tih nastojanja. Francuzi daju veliki administrativni polet novoj upravi, uspostavljena su i nova općinska vijeća sastavljena od plemića i građana. S novim komunalnim mjerama dolazi do promjena u životu grada – osniva se licej, moderniziraju se dobrotvorne ustanove, ukidaju se zastarjele crkvene institucije, a tiskaju se i prve novine na hrvatskom, koje služe vlastima u propagandne svrhe kojima se francuska uprava svakodnevno služi u mnogo širem opsegu nego one prijašnje. Međutim, nove općinske uprave pa tako i zadarska, nisu mogle podržavati realizaciju reformi, pritisnute velikim potraživanjima francuske vojske te stagnacijom dalmatinskog gospodarstva.

Rad Matea Bratanića *Brodarstvo otoka Hvara i Visa za francuske uprave* (str. 373-393) analizira kako su se promjene u navedenom razdoblju odrazile na taj najvažniji gospodarski sektor otočne Dalmacije. Usporedba s referentnim pokazateljima iz prethodnog perioda i onog koji slijedi neposredno nakon francuske uprave pokazuje evidentan zastoj u razvoju brodarstva. Posljedica je to ponajviše ratnih zbivanja i opće nesigurnosti plovidbe na Jadranu tih godina.

Još jedan isječak mikropovijesti donosi rad autora Mladenka Domazeta i Josipa Lasića *Mikrohistorija – kaštelanska naselja u vrtlogu promjena i suprotstavljanja francuskoj upravi* (str. 395-409). Vanjski poticaji francuskih vlasti brojnim promjenama u kaštelanskim naseljima manifestiraju se u okvirima gospodarskog, urbanističkog, vjerskog, prosvjetnog i društvenog života. To je razdoblje u kojem se ukidaju stoljetne privilegije kaštelanskih plemića, raspuštaju

se bratovštine i beneficiji. Iako Francuzi nastoje izjednačiti sve građane pred zakonom, provodeći i niz drugih reformi, ipak nisu zadirali u kolonatske odnose. Premda je represivni karakter tih mjera stvarao odbojnost Kaštelana prema francuskoj vlasti, samim time i njihovu slabu provedivost, ipak su se s njima u mnogim društvenim segmentima otvorila nova shvaćanja koja će se mnogo jasnije osjetiti tek kasnije.

Rad Slavka Kovačića *Licej u Nadbiskupskom sjemeništu u Splitu i njegov teološki studij sa sveučilišnim pravima priznatim od francuske države godine 1810.* (str. 411-429) donosi najnovije rezultate istraživanja povijesti splitskog sjemeništa i njegovih škola, prikazujući njihovo stanje i napredak do 1809. te preustroj u sjemenišni licej javnog značenja 1810. godine. Posebna pažnja se pridaje činjenici da teološki studij tog liceja dobiva pravo podjele akademskih naslova. Iako je dolaskom austrijske vlasti 1813. sjemenišni licej izgubio akademska prava i povlastice dobivene od Francuza, to ne umanjuje njegovo veliko značenje u povijesti sveučilišne nastave u Splitu, ako ništa drugo onda bar na simboličkoj razini. Splitsko sveučilište, tvrdi autor, doista bi se moglo pozivati na rečenu ustanovu i 1810. godinu, s istim pravom s kojim se zagrebačko sveučilište poziva na isusovački kolegij i povelju cara Leopolda iz 1699. ili zadarsko sveučilište na dominikanski generalni studij iz 1396. godine.

Na kraju ovog prikaza nameće se dojam da treba biti veoma oprezan u vrednovanju dubine i kvalitete francuskog zahvata u Dalmaciji. Proklamaciju slobode, jednakosti, bratstva prate novačenja, rekvizicije, odštete, porezi i stagnacija gospodarstva. Dalmatinska pokrajina je ipak bila samo sastavni dio vojnih i financijskih napora Francuske da se održi u svom imperijalnom ratu koji se financira otimanjem francuskog osvajača. Treba navesti da Francuzi nisu bili ništa drastičniji reformatori od Josipa II. Srž napoleonskog perioda u Dalmaciji prije je prosvjetiteljska nego revolucionarna, a forma prije klasicistička nego romantičarska. U svojim upravnim i sudskim promjenama Francuzi su se pokazali klasični, ali su bili veoma revolucionarni u političkim reformama. Zatečene ostatke starih dalmatinskih komunalnih vijeća zamijenili su uspostavom općinskih uprava kojima je na čelu načelnik i uz njega općinsko vijeće. Uvođenjem takve lokalne predstavničke demokracije napravili su presedan od kojeg su zazirali i najliberalniji prosvjetitelji. Židove su proglasili ravnopravnim građanima, a izuzetno je značajan i projekt ujedinjenja Dalmacije izgrađenim prometnicama.

Kratkotrajna francuska uprava u Dalmaciji i poslije puna dva stoljeća nedovoljno je istražena i kontradiktorno valorizirana. Dijelom je tome razlog i teorijsko-praktični jer je razdoblje od samo osam godina u brodelijanskom konceptu *dugih trajanja* samo kratak trenutak gdje su strukturne promjene u kratkim ciklusima teže uočljive, osobito u onima koji su još k tome i posebno turbulentni. Stoga je potrebno voditi računa gotovo o svakom dostupnom dokumentu te o široj istraživačkoj koordinaciji jer se relevantni dokumenti čuvaju u brojnim arhivima – od onih francuskih do onih u Ljubljani, Zadru, Splitu i Dubrovniku. Temeljne studije vezane uz francusku upravu na ovim prostorima nastale su još krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Od tada postoji cijeli niz vrlo relevantnih radova, međutim oni obuhvaćaju samo neke segmente ovog razdoblja ili uži geografski prostor. Ovaj zbornik na istom je tragu i zasigurno predstavlja značajan historiografski doprinos, ali je i poticaj za daljnja istraživanja ovog veoma značajnog razdoblje dalmatinske povijesti.

Nikša Varezić

Herman Buršić, *Od ropstva do slobode: Istra 1918-1945. Male bilješke o velikom putu, Histria Croatica C.A.S.H., Pula 2011, 743 str.*

Knjiga *Od ropstva do slobode: Istra 1918-1945. Male bilješke o velikom putu* uglednoga istarskog povjesničara Hermana Buršića objavljena je 2011. u izdanju izdavačke kuće Histria Croatica C.A.S.H. Sukladno naslovu koji nosi, knjiga je posvećena razmatranju prijelomnih trenutaka istarske prošlosti, obuhvaćajući razdoblje od kraja Prvoga svjetskog rata i rađanja fašističke diktature, preko formiranja Narodno-oslobodilačkih odbora i razvoja partizantskoga pokreta do organizacije NOP-a u Puli, iznoseći naposljetku biografske podatke o istaknutim sudionicima NOP-a.

Kao svjedok tih dramatičnih zbivanja, autor rasvjetljava i fragmentarno obrađuje neke od najdramatičnijih događaja, pružajući pritom slojevitu dopunu uglavnom nedostatnoj literaturi o ovoj problematici. Na sustavan i ozbiljan znanstveno-istraživački napor ukazuje vrlo iscrpna analiza arhivskih vrela i impozantna bibliografija konzultiranih radova, pri čemu nije zanemarivo autorovo istarsko podrijetlo koje mu je nedvojbeno omogućilo doticaj s međuratnom i ratnom poviješću istarskoga podneblja. Detaljan je pregled građe obogaćen slikovnim priložima i preslikama pronađenih dokumenata. Zbog obima knjige ovaj prikaz daje samo kratak pregled ključnih podataka o poluočnoj povijesti.

U prvome se poglavlju pod naslovom »Svršetak rata – početak ropstva« (str. 7-150) autor zadržava na razdoblju od raspada Austro-Ugarske 1918. i otpora Istrana pod fašizmom do kapitulacije Italije 1943, ispreplićući lokalnu istarsku povijest s europskom i svjetskom poviješću. Krajem Prvoga svjetskog rata u Puli je osnovano Narodno vijeće po uzoru na središnje, Narodno vijeće SHS u Zagrebu. Nakon primirja Italije i Austro-Ugarske 3. studenoga 1918, talijanska je vojska zauzela gotovo sva područja koja su obećana Italiji tajnim Londonskim ugovorom iz 1915. godine. Prosvjedi su se Predsjedništva Narodnoga vijeća SHS pokazali neuspjelima, što je rezultiralo ukidanjem gradskih i mjesnih odbora Narodnoga vijeća od strane Italije.

Nakon uvida u poratnu gospodarsku i političku krizu u Italiji, dan je osvrt na ključna događanja koja su prethodila uspostavi Mussolinijeve fašističke vlade. U borbi s političkom oporbom fašisti su djelovali u jurišnim skupinama, koje su podupirale talijanska vojska i vlast. Valja napomenuti da se u anektiranim krajevima provodilo zlostavljanje hrvatskoga i slovenskog naroda s nastojanjem da izgube narodna obilježja i poprimie trajna obilježja talijanskoga prostora.

Fašistička su nasilja izazvala organizirane pobune seljaka na Proštini i Barbanštini, kao i labinskih rudara 1921. godine. I u Vodnjaju je bilo mnogo sukoba s fašistima, koji su zabranili uporabu hrvatskoga jezika. Prve su žrtve pale 16. siječnja 1920. tijekom napada na Radničku komoru i Narodni dom, u čijoj su obrani sudjelovali i Hrvati s Roverije, Barbanštine i Savičenštine. No, dolaskom fašista na vlast 28. listopada 1922, pojačana je represija nad Hrvatima i Slovencima u Istri i Slovenskome primorju. Njihovi su spomenici kulture uništeni, a narodni domovi, knjige i tiskare spaljeni. Ukinute su hrvatske škole i čitaonice, nakon čega je uslijedila i talijanska politika promjene imena i prezimena.

Unatoč spomenutim fašističkim postupcima, istarski su se narodnjaci gorljivo borili za očuvanje nacionalnoga identiteta i hrvatskoga jezika. Uz narodnjake, održavatelji su hrvatskoga jezičnog, kulturnog i nacionalnog identiteta bili i istarski svećenici. Među njima je istaknuta krucijalna uloga Bože Milanovića kao promicatelja prava ugrožene hrvatske i slovenske inteligencije.

Zbog diktature kojoj su bili izloženi, brojni su Hrvati i Slovenci pod pritiskom napuštali Istru. Istarski su se emigranti počeli okupljati u razne organizacije, kao što je primjerice Prosvjetno i potporno društvo »Istra« u Zagrebu, a izdavali su i najznačajniji list toga vremena pod nazivom *Istra*, čiji je osnivač Ernest Radetić. Fašistička su nasilja potaknula osnivanje dviju najznačajnijih ilegalnih organizacija – »Borba« i »TIGR« – s ciljem uništenja fašizma i sjedinjenja s Jugoslavijom. Iduća su potpoglavlja posvećena sagledavanju gospodarske i socijalne situacije u Istri, a osobita je pozornost posvećena i Španjolskomu građanskom ratu, u kojemu se na strani republikanaca protiv generala Franca borilo više od 200 Istrana antifašista.

Autor je pažnju nadalje usmjerio na političke prilike u Istri, a napose na svjetska zbivanja uslijed Drugoga svjetskog rata. Od iznimnoga je značaja spomenuti da su talijanske vlasti, sukladno pripremama za rat s Jugoslavijom, mobilizirale znatan broj istarskih vojnika, od kojih je na tisuće palo u anglo-američko zarobljeništvo. Kapitulacija je Jugoslavije 1941. za hrvatske i slovenske narodnjake značila slom svih nada u oslobođenje i sjedinjenje s Hrvatskom i Slovenijom. U takvim je nemilim vremenima KPJ-KPH pozivala narod u borbu protiv okupatora. Tada se vraćaju istarski politički emigranti koji su razvili djelatnost NOP-a u Istri. Sredinom 1942. dolazi do osnivanja organizacija KPH, SKOJ-a, USAOH-a i AFŽ-a, a 1943. osnovano je i partijsko rukovodstvo za Istru kao vrhovni organ NOP-a, što je svakako intenziviralo razvoj potonjega.

Drugo poglavlje, naslovljeno »Ustanak, Pazinske odluke i njihove posljedice« (str. 151-210) analizira vojno-politička pitanja u Istri neposredno nakon kapitulacije Italije 1943. godine. Sredinom su rujna hrvatski, talijanski i slovenski antifašisti pod vodstvom KP osnovali zajednički Štab hrvatsko-slovenskih odreda za Istru i razoružali talijansku vojsku. Oslobođena je čitava pokrajina osim Pule, Vodnjana, Fažane i Brijuna. U rujanskim je danima osnovan Operativni štab za Istru u Pazinu, koji je pored istarskih brigada formirao i Partizanski odred »Učka«. Potrebno je u kontekstu ovih zbivanja navesti i odluku Okružnoga NOO-a za Istru o odcjepljenju Istre od Italije i sjedinjenju s Hrvatskom. Dok je navedena odluka bila snažna podrška istarskomu narodu za nastavak borbe, Hitler je pripremao zloglasnu listopadsku »Rommelovu ofenzivu« na Istru. Hrvatska historiografija bilježi da je u ofenzivi bilo 2.000 ubijenih ili strijeljanih partizana i 2.500 žrtava fašističkoga terora. Dana 15. listopada osnovana je Operativna zona Jadransko primorje, čime Treći Reich dobiva slobodan izlaz na Jadran. Posebno je potpoglavlje autor posvetio opisima nacifašističkih zločina u Istri, zadržavajući se, između ostaloga, na epizodama nezapamćenih strahota u Šajinima i Lipi.

»Put prema slobodi: stvaranje Narodno-oslobodilačkih odbora – nova vlast u Istri« (str. 211-368) naziv je trećega poglavlja kojime nas autor uvodi u razmatranje situacije u Istri nakon Rommelove ofenzive. O tome svjedoče izvješća partijskoga rukovodstva i Pokrajinskoga NOO-a za Istru, upućenih Okružnomu komitetu KPH za Hrvatsko primorje.

Godine je 1944. u Istri izvršena reorganizacija okružnih NOO-a, a osnivanje je Jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte rezultiralo omasovljenjem NOP-a. Dokumentirano je prikazan sustavan rad na prikupljanju narodne pomoći, hrane i materijalnih dobara za NOP. Za vrijeme je NOB-a u Istri svaki okrug imao svoju tiskaru, a nedvojbeno je najčitaniji partizanski list toga doba bio *Glas Istre*. Prvi je broj tiskan 25. srpnja 1943, no paralelno je s *Glasom Istre* u Istri izlazio i talijanski list *Il Nostro Giornale*. Rukovodstvo je NOP-a pristupilo razvijanju prosvjetne i kulturne djelatnosti, jer je istarskomu narodu pod fašističkom vlašću zabranjeno održavanje narodne kulture. U okviru je toga nasilnog režima proganjeno i istarsko svećenstvo, a o njegovu nas odnosu prema NOP-u autor upoznaje na temelju prepiske Okružnoga NOO-a i

Bože Milanovića. U idućih se nekoliko potpoglavlja referira na formiranje omladinske organizacije u Istri pod vodstvom KPH i SKOJ-a, potom na uključivanje žena u antifašistički pokret, ali i na djelatnosti omladinskih borbenih skupina.

Početak je 1944. uslijedilo razvijanje vojno-teritorijalne pozadinske organizacije, s ciljem organiziranoga djelovanja na čitavome istarskom području, a u sastavu su zapovjedništva mjesta djelovale partizanske i seoske straže. Vojno-pozadinska je organizacija, doduše, imala i važnu ulogu u spašavanju savezničkih zrakoplovaca te u prikupljanju obavještajnih podataka. U tome je kontekstu dotaknuto i pitanje mobilizacije boraca, a osobito i tretiranje dezerterstva u NOV-u. Uvid u oružanu borbu protiv okupatora dobivamo praćenjem djelovanja brigada i odreda. Posebice valja istaknuti angažiranost 43. istarske divizije, osnovane 29. kolovoza 1944. godine. U ožujku je 1945. NOVJ preimenovana u Jugoslavensku armiju, a nedugo zatim započele su završne operacije IV. armije. Do početka svibnja oslobođeni su Barban, Marčana i Lobarika, a nakon uspješnoga desanta na području Istre, konačno je 3. svibnja oslobođena i Pula.

Posljednje poglavlje »Od pobjede do slobode« (str. 369-598) opisuje događanja koja su uslijedila nakon završnih operacija za oslobađanje Istre. Uspostavljeni su odnosi između NOP-a Jugoslavije i zapadnih saveznika, a u skladu je s odlukama donesenima na konferenciji u Quebecu u kolovozu 1943. obećana saveznička pomoć partizantskim pokretima u vojnim akcijama protiv Njemačke, pri čemu je odlučujuću ulogu odigrao Winston Churchill. U listopadu je Italija objavila rat Njemačkoj te se pridružila borbi na strani saveznika. No, krajem rata u Italiji početkom svibnja 1945. politički problemi nisu okončani. Povećane su tenzije između privremene jugoslavenske vlade i zapadnih saveznika oko pitanja nadležnosti u spornome graničnom području Julijske Venecije. Konačno su dogovori Tita i savezničke delegacije postignuti 9. lipnja u Beogradu. Glasovitom je Morganovom linijom Julijska Venecija podijeljena na dvije okupacijske zone – na Zonu A pod zapovjedništvom Savezničke vojne uprave i na Zonu B pod zapovjedništvom Vojne uprave Jugoslavenske armije.

O razumijevanju odnosa istarskih Talijana prema NOP-u autor je posvetio zasebno potpoglavlje. Osnovna je zadaća bila hrvatske i talijanske komuniste, odnosno antifašiste povezati u jedinstvenu organizaciju pokreta otpora, a proces će uključivanja Talijana u NOP dobiti novi poticaj kasnijim izglasavanjem Delegacije ZAVNOH-a 9. svibnja 1944. godine. Glede dviju povijesnih odluka o sjedinjenju Istre i Slovenskoga primorja s Hrvatskom, autor ističe da su se istarski Hrvati i Slovenci odcijepili od talijanske države pozivajući se na svoje prirodno i povijesno pravo, opovrgavajući argumentaciju Oriette Moscarda Oblak o jednostranosti i protupravnosti odluka.

Na sljedećim su stranicama studije iznesena razmatranja o suradnji hrvatskih i talijanskih partizantskih postrojbi, o borbama talijanskoga bataljuna »Pino Budicin«, a posebice o doprinosu Rovinjštine, Vodnjanštine, Bujštine, Poreštine, Žminjštine i Barbanštine NOP-u. U takvim je uvjetima od neosporne važnosti i organizacija NOP-a u Puli. Treba spomenuti relevantan podatak prema kojemu je od 1943. do oslobođenja u NOVJ-u sudjelovalo 2.000 omladinaca iz Pule, od kojih je 400 palo na bojnome polju. Razmotrena je tema katastrofe na Vergaroli, koja je korjenito promijenila sudbinu Pule, ali i masovno iseljavanje iz Pule parobrodom »Toscana«. Od veljače do rujna 1947. grad je postupno prelazio u sastav NR Hrvatske.

Naposlijetku, u završnome su dijelu knjige objavljene biografije dvanaestero istaknutih heroja NOP-a u Istri, nakon čega slijede korisni dodaci: »Imensko i pojmovno kazalo« (str.

599-698), »Popis kratica« (str. 699-700), recenzije Miroslava Bertoše (str. 701-710) i Josipa Bratulića (str. 711-712), »Bibliografija« (str. 713-742) te »Biografija« (str. 743-746).

U konačnici valja naglasiti kako je ova studija proizvod autorova cjeloživotnog iskustva i proučavanja povijesnih izvora. Osim iznošenja postojećih spoznaja o potresnim zbivanjima u Istri, obrađene su razne dosad neistražene teme, obogaćene autorovim osobnim proživljavanjem istarske međuratne i ratne prošlosti. Tekst svjedoči o traumatičnim iskustvima naraštaja koji se u strahovitome okruženju borio za opstojnost. Autor se u potpunosti posvetio spoznavanju životnih sudbina pojedinaca, pružajući nam tako vrijednu mogućnost izravnog upoznavanja s načinom njihova razmišljanja. Na osnovi tih činjenica možemo zaključiti kako je uistinu riječ o kapitalnome djelu u kojemu je dubinski istražena dinamična poluočotna prošlost, stoga mu pripada zavidno mjesto u bibliografiji istarske povijesti.

Samanta Paronić

Ivan Viđen, *Povijest Hrvatskog kulturnog društva Napredak u Dubrovniku, Dubrovnik 2011, str. 274*

Knjiga Ivana Viđena donosi pregled djelovanja podružnice Hrvatskog kulturnog društva (HKD) *Napredak* u Dubrovniku i na dubrovačkom području u rasponu od osnivanja 1928., preko zabrane djelovanja 1949. pa sve do obnavljanja Društva 1993. te rad Društva zaključno s 2011. godinom.

Autor knjigu dijeli u pet poglavlja: I. Uvod; II. Dubrovačka podružnica; III. Podružnice *Napretka* u dubrovačkom kraju; IV. Crtice uz *Napretkovu* dubrovačku temu i V. Obnova i djelovanje društva *Napredak* u Dubrovniku od 1993. godine. U svakom poglavlju ima po nekoliko potpoglavlja.

U uvodnom dijelu knjige je i predgovor don Stanka Lasića, predsjednika dubrovačke podružnice te kratka povijest *Napretka* (s podnaslovima: Upravljanje Društvom, Podružnice, Stipendije i potpore, Osnivanje konkvikata, Kulturno-prosvjetni rad, Osnivanje Zadruga i Finaciranje te Izgradnja *Napretkovog* Zakladnog doma /1913./). Hrvatsko kulturno društvo (HKD) *Napredak* osnovano je 1902. s ciljem stipendiranja i pomaganja đaka i studenata, a dubrovačka podružnica *Napretka* osnovana je 1928. godine. Od utemeljenja 1902. pa do 1949. godine, kad je zabranjeno, Društvo je školovalo oko 16.000 đaka i studenata. Nakon obnove devedesetih godina 20. stoljeća osnovna djelatnost *Napretka* ostala je i dalje pomoć studentima. Od obnove do danas *Napredak* je stipendirao i pomogao oko 2600 studenata. *Napretkovi* stipendisti bile su mnoge poznate osobe, nobelovci Ivo Andrić i Vladimir Prelog, pjesnik Nikola Šop, akademik Ivo Padovan, slikar Ismet Mujezinović, arhivist i povjesničar Bernard Stulli i brojni drugi. Društvo se danas bavi kulturnim i prosvjetnim djelovanjem, njegovanjem hrvatske nacionalne svijesti i hrvatskog jezika u suradnji sa znanstvenim, kulturnim, odgojno-obrazovnim, vjerskim i gospodarskim institucijama. No, i dalje je najznačajniji dio aktivnosti pomaganje učenicima i studentima u školovanju te znanstvenom i umjetničkom usavršavanju u zemlji i inozemstvu.

U poglavlju „Dubrovačka podružnica“ autor donosi povijest dubrovačke podružnice od 1928. do 1944. godine. Autor je rad HKD *Napredak* u Dubrovniku podijelio na dva razdoblja, prvo od osnivanja 1928. do 1935. i drugo od 1935. do 1944. godine. *Napredak* je u Dubrovniku imao 227 članova, čija imena autor i navodi. Članovi *Napretka* u Dubrovniku bili

su iz najpoznatijih dubrovačkih obitelji, a u upravama dubrovačkog *Napretka* bila su i trojica dubrovačkih gradonačelnika: dr. Miho Skvrce, dr. Ivo Koprivica i dr. Ruđer Bracanović. Četvorica dubrovačkih biskupa bili su *Napretkovi* veliki dobrotvori, a trojica od njih i doživotni članovi: biskup Josip Marčelić, pomoćni biskup Vlaho Barbić i biskup Josip Marija Carević. *Napredak* u Dubrovniku prestaje s radom u listopadu 1944. zbog ratnih operacija i prilika u gradu te loše ekonomske i sigurnosne situacije. Službeno je dubrovačka podružnica ukinuta 1947. godine, dvije godine ranije nego što je društvo *Napredak* ugušeno u cjelini (1949.).

U poglavlju „Podružnice *Napretka* u dubrovačkom kraju“ autor donosi popis članova i vodstva u pojedinim podružnicama. Prema podacima koje je I. Viđen prikupio, podružnica Brgat imala je 1935. godine 42 člana, podružnica Koločep od 1934. do 1939. imala je 74 člana, podružnica Orašac od 1935. do 1938. imala je 58 članova, a podružnica Zaton imala je 1935. godine 57 članova. U Dubrovačkom primorju podružnica Slano imala je 63 člana (podaci za 1933., 1935. i 1938.), podružnica Banići imala je 63 člana 1936., zatim 1937. godine 42 člana, a u razdoblju 1938.-1941. godine 28 članova. Podružnica Čepikuće 1936. godine imala je 53 člana. Na Pelješcu, u Stonu, djelovalo je oko 70 članova u razdoblju od 1932. do 1937. i u Trpnju 50 članova od 1932. do 1936. godine. Kod nekih podružnica autor nije uspio doći do točnog broja članova.

Poglavlje „Crtice uz *Napretkovu* dubrovačku temu“ obrađuje kalendarsku godinu društva *Napredak* u Dubrovniku, te na koji način su funkcionirale *Napretkove* podružnice. Osim redovitih godišnjih skupština, HKD *Napredak* u Dubrovniku je svake godine organizirao zabavu koja je bila humanitarnog karaktera. Cilj je bio skupiti novac od prodanih ulaznica za nove stipendiste. Uz godišnju zabavu *Napredak* je obilježavao Zrinsko-frankopanski dan (30. travnja), Ćirilo-metodski dan (5. srpnja) te obilježavanje smrti Stjepana Radića (8. kolovoza). U radu *Napretka* u Dubrovniku su velikim dijelom sudjelovali svećenici što ne znači da je *Napredak* bio klerikalno društvo, već je pobudio zanimanje velikog broja svećenika koji se pridružio njegovu radu. Uz brojne vrste božićnih i uskršnjih knjiga, čestitki, monografija, *Napredak* je imao dvije najrasprostranjenije publikacije: *Napretkov* hrvatski narodni kalendar i društveno glasilo *Napredak*. *Napretkov* kalendar izlazio je u drugoj polovici svake godine i bio je bogato uređen ilustracijama i književno-publicističkim priložima različitih autora i različitih vrsta. Glasilo *Napredak* izlazilo je mjesečno, dobivali su ga svi članovi društva, a u njemu se moglo naći zanimljivih povijesnih, književnih, znanstvenih i publicističkih članaka. Za osnivanje podružnice *Napretka* u nekom kraju bila je potrebna samo volja mještana te pristanak Središnje uprave *Napretka* u Sarajevu. Autor na kraju ovog poglavlja donosi popis stipendista srednjoškolskih i sveučilišnih stipendija u Dubrovniku.

U poglavlju „Obnova i djelovanje društva *Napredak* u Dubrovniku od 1993. godine“ obrađena je obnova i djelovanje društva *Napredak* u Dubrovniku od 1993. do 2011. godine. Autor donosi podatke o obnovi rada društva u svibnju 1993., a potom kronološkim slijedom po godinama i datumima podastire pregled aktivnosti HKD *Napredak* u Dubrovniku (1994.-2011.). U priložima su navedeni popis svih članova uprave *Napretka* od 1993. do 2011. te popis stipendista tog dubrovačkog društva u razdoblju od 1993. do 2010. godine. Podružnica je od osnivanja do 2011. stipendirala brojne učenike i studente te na raznovrsne načine pridonosila kulturnom razvoju dubrovačkog kraja. HKD *Napredak* je na dubrovačkom području izgradio snažnu mrežu svojih ogranaka u kojima je više stotina ljudi sudjelovalo u brojnim aktivnostima s ciljem promicanja hrvatskog nacionalnog i kulturnog identiteta te, osobito tijekom ratnih sukoba, utjecalo na homogenizaciju Hrvata u borbi za očuvanje toga dijela hrvat-

skog područja. HKD *Napredak* uspio je okupiti sve slojeve stanovništva u gradu Dubrovniku i u njegovoj okolici. Društvo je osobito imalo značajnu ulogu u jačanju hrvatske nacionalne svijesti u razdoblju između dvaju svjetskih ratova kada se nastojalo oduprijeti jugoslavenskom centralizmu, unitarizmu, velikosrpskoj ideji te diktaturi u Kraljevini Jugoslaviji.

Tekst kontinuirano prate fotografije članova i stipendista *Napretka*, zatim fotografije *Napretkovih* objekata i objekata vezanih za djelovanje *Napretkovih* ogranaka. U knjizi su objavljeni arhivski dokumenti vezani za rad *Napretka* u Dubrovniku od 1928. do 2008. godine. Autor na kraju donosi popis arhivskih izvora, popis literature, izvore ilustracija, popis priloga, zahvalu, napomenu i kazalo osobnih imena.

Monografija je rezultat dugogodišnjeg rada i želje da se dubrovački *Napredak* približi dubrovačkoj i hrvatskoj javnosti te će poslužiti kao poticaj za daljnja sustavna istraživanja osnivanja i rada *Napretka* i u ostalim krajevima u Hrvatskoj kao i u susjednoj Bosni i Hercegovini. Ovakve monografije o pojedinim ograncima *Napretka* vode prema sintezi o djelovanju te važne hrvatske ustanove koja se osobito istakla svojim potpornim radom u školovanju mladeži tijekom 20. stoljeća te nastavila svoj rad i u 21. stoljeću.

Ivana Šubic

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Dalmacija, priredili Mate Rupić i Vladimir Geiger, Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod-Zagreb 2011, 980 str.

U sklopu znanstveno-istraživačkoga projekta "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraču" Hrvatskog instituta za povijest objavljena je zbirka dokumenata *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Dalmacija* kao četvrta u nizu zbirki u kojima se obrađuje problematika istaknuta u naslovu. Dok se ova zbirka bavi partizanskom i komunističkom represijom na području Dalmacije, prva objavljena zbirka u nizu nije geografski definirana, već se odnosi na cijelu Hrvatsku (Slavonski Brod 2005., Zagreb 2009.), dok je u drugima obrađeno područje Slavonije, Srijema i Baranje (Slavonski Brod, 2006.) te Zagreba i središnje Hrvatske (Slavonski Brod 2008.) Navedene zbirke predstavljaju plod višegodišnjeg sustavnog prikupljanja i istraživanja te stručne obrade i objavljivanja dostupnog arhivskog gradiva koje se odnosi na represiju i zločine partizanskog pokreta i komunističkih vlasti spram poraženih vojnih i političkih protivnika i neistomišljenika u Drugom svjetskom ratu i neposrednom poraču. Izdanje su priredili Mate Rupić i Vladimir Geiger sa suradnicima Blankom Matković, Tomislavom Đonlićem, Josipom Kolanovićem, Zlatkom Begonjom, Stipom Pilićem i Eugenom Rocom. Knjiga se dijeli na *Predgovor* (str. 39-59), popis *Kratica* (str. 61-64) te središnji dio koji sadržava dokumente postrojbi i ustanova Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije odnosno Hrvatske, organa Komunističke partije Jugoslavije i Hrvatske, te Demokratske Federativne/Federativne Narodne Republike Jugoslavije, odnosno Federalne Države/Narodne Republike Hrvatske (str. 65- 931) koji se odnose na represiju i zločine partizanskog, odnosno komunističkog pokreta na području Dalmacije. Nakon toga slijedi *Imensko kazalo* (str. 933-968) i *Mjesno kazalo* (str. 969-980) koji dodatno čitatelju omogućavaju lakše snalaženje i razumijevanje priređenih dokumenata.

U *Predgovoru* priređivači ove zbirke daju pregled političke situacije koja je vladala u Dalmaciji od rujna 1943. godine kada je NOV Hrvatske odnosno Jugoslavije zauzela otok Vis. Za vrijeme i nakon oslobađanja gradova u Dalmaciji (posljednji grad koji je oslobođen bio je Knin 4. prosinca 1944. godine) antifašistička borba postala je alibi za zločine koji su bili provođeni pod izlikom da su svi neistomišljenici zapravo izdajice i suradnici okupatora. Da bi se dodatno pojasnili čimbenici represivnog aparata, priređivači su istaknuli važnost državnih organa “nove” vlasti koji su zapravo pri organizaciji i izvođenju represije i zločina imali presudnu ulogu. Tu se u prvom redu radi o Jugoslavenskoj armiji, zatim Odjeljenju zaštite naroda (OZN-a) i Korpusu narodne obrane Jugoslavije (KNOJ), te naposljetku o sudovima koji su bili zaduženi za pripremanje i provedbu represije. Za razumijevanje problematike kojom se ova knjiga bavi, tu je izrazito važna dokumentacija navedenih organizacija i postrojbi, posebice OZN-e i KNOJ-a koji su imali presudnu ulogu pri organizaciji i izvođenju represije i zločina. OZN-a je osnovana 13. svibnja 1944. godine u Drvaru kao posebna središnja jugoslavenska obavještajna i kontraobavještajna služba čiji je zadatak bio politička, sigurnosna, obavještajna i protuobavještajna služba na okupiranom teritoriju Jugoslavije i u inozemstvu te protuobavještajna služba na oslobođenom teritoriju i u vojsci. Njezino se djelovanje zasnivalo na strogo hijerarhijskom načelu te je na taj način OZN-a preko svoje mreže izvršavala različite zadatke koje je određivao Josip Broz Tito kao vrhovni komandant i povjerenik za narodnu obranu NKOJ-a. Načelnikom OZN-e za Jugoslaviju imenovan je Aleksandar Ranković, dok je načelnik za Hrvatsku bio Ivan Krajačić-Stevo. Druga ključna organizacija KNOJ osnovana je 15. kolovoza 1944. godine, a zadaća joj je bila osiguranje pozadine NOV-a i održavanje reda na oslobođenom teritoriju, izvršavanje nekih od zadataka OZN-e te uništavanje “neprijatelja revolucije” i čišćenje partizanskog područja od ostataka neprijateljskih jedinica. KNOJ je bio neposredno potčinjen predsjedniku NKOJ-a i vrhovnom zapovjedniku NOV i PO Jugoslavije Josipu Brozu Titu, koji je zapovijedao preko načelnika OZN-e. Postrojbe KNOJ-a djelovale su na teritoriju koji je bio pod različitim stupnjevima nadzora nove vlasti, dok je njihova nadležnost obuhvaćala postupanje prema svim kategorijama vojnih i civilnih osoba (od provjere identiteta, pretresa itd., do uhićenja i pogubljenja). Priređivači posebnu pažnju daju i sustavu zarobljeničkih logora te logora za prisilni rad koji su osnovani odmah nakon uspostavljanja partizanske odnosno komunističke vlasti na oslobođenom području. U njima su također vršeni razni oblici represije i zločina jer je postupanje sa zarobljenicima bilo u velikoj mjeri samovoljno i neujednačeno, a ljudi su slani u njih bez ikakve sudske presude. Važan faktor represivnih metoda bila su i pogubljenja bez sudske postupka i evidencije koja su se intenzivno događala u posljednjim ratnim i prvim poratnim danima, a sustavne likvidacije zarobljenih vojnika i civila vršene su od strane redovnih jugoslavenskih vojnih postrojbi, OZN-e i KNOJ-a. Iako evidencija o tim sustavnim likvidacijama nije sačuvana, dokumenti objavljeni u ovoj zbirci upućuju na mogućnost da su ona izvođena na temelju prethodnih odluka najužeg partizanskog odnosno partijskog vodstva. Ako i postoje presude za ubijene, one su se često pisale naknadno, dok su se suđenja i sudovi izmišljali. Da bi potkrijepili tu tvrdnju, priređivači navode za ogleдни primjer takvih slučajeva Dubrovnik i dubrovačko područje (“Indeks suđeni[h] lica”). Takav obračun s “narodnim neprijateljima” provodio se na cijelom području Dalmacije. Potrebno je istaknuti i tzv. blaže oblike represije koji su se sastojali od konfiskacije imovine ili pak odvođenja na prisilan rad, o čemu nam također svjedoče dokumenti objavljeni u ovoj zbirci. Iako je *Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* osnovana 18. svibnja 1944. godine navodila kako se pred sud moraju izvoditi samo oni koji

su zločine zaista i učinili, ubijanja bez suđenja i utvrđivanja individualne krivnje su i dalje bila prisutna. Sudovi koji su djelovali u tom razdoblju u Hrvatskoj bili su vojni sudovi i narodni sudovi, te sudovi za zaštitu nacionalne časti koji su se masovno obračunali s "narodnim neprijateljima". KP Jugoslavije je legalizirajući i učvršćujući svoju vlast na temelju donesenih odluka, uredaba i zakona ili pak izravnog ili neizravnog naloga sudionika partizanskog pokreta i svojih članova nesmetano mogla pristupiti obračunu s političkim protivnicima kao i s pripadnicima društvenih slojeva koji su u prethodnom razdoblju bili vlasnici veće ili manje imovine, pa nisu prihvaćali gospodarske mjere nove vlasti. Tu se uglavnom radilo o sudskim procesima koje je u većini slučajeva vodila OZN-a te su u sustavu revolucionarnog sudstva i vojni i civilni sudovi dobili posebnu ulogu koja se očitovala u mnogobrojnim političkim, a nerijetko i montiranim sudskim procesima. Sudski je postupak bio brz, a kazne rigorozne i nemilosrdne. Smrtne kazne su bile učestale, a što se tiče kazni koje su bile vremenski određene, one su se izvršavale u logorima za prisilni rad. Česti slučaj u presudama bila je i konfiskacija imovine jer je to predstavljalo učinkovitu mjeru da privatna imovina osuđenih postane državno vlasništvo. Dajući kratak pregled represivnih metoda u predgovoru urednici ove zbirke dali su dobar uvod te nas uputili u lakše razumijevanje objavljenih dokumenata.

Glavni dio knjige čini 318 dokumenata koji se čuvaju u Državnom arhivu u Zagrebu te u državnim arhivima u Zadru, Šibeniku, Splitu i Dubrovniku. Ponešto objavljenih dokumenata je iz stranih arhiva, prvenstveno Vojnog arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, te iz muzejskih zbirki i privatnog vlasništva. Dokumenti su objavljeni u izvornom obliku te ih je od ukupnog broja samo 26 u preslici. U ostalim slučajevima radi se uglavnom o izvorniku strojopisu te u manjim slučajevima ovjerenim prijepisima strojopisa i izvorniku rukopisu. Obuhvaćaju dokumente iz svih dijelova Dalmacije, te su poredani kronološkim redom, počevši od siječnja 1944. pa sve do travnja odnosno svibnja 1948. godine. Osim navedenog, zbirka sadržava i *Izjavu Inicijativnog odbora ZAVNOH-a i Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske o ciljevima i načelima narodno-oslobodilačke borbe* donesenu 26. svibnja 1943. godine i *Deklaraciju Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske* donesenu 9. svibnja 1944. godine u Topuskom, čime su postavljeni temelji državnosti Hrvatske u okviru jugoslavenske federacije. Neki dokumenti koji su objavljeni ne tiču se direktno partizanske i komunističke represije, ali su bitni za razumijevanje sveukupnog ozračja koje je tada vladalo u prikazanom razdoblju. Također, dokumenti su objavljeni sa svim gramatičkim i pravopisnim pogreškama, a pojedine riječi za koje su priređivači ustanovili da su netočno napisane (npr. nazivi mjesta, imena i prezimena i sl.) u prijepisu su donesene ispravno, ili su pojašnjene u bilješkama. Dijelovi koje nije bilo moguće iščitati, također su naznačeni, kao i dijelovi dokumenata koji su izostavljeni, a za koje su priređivači smatrali da su nepotrebni za razumijevanje sadržaja. U bilješkama su često dodatno navedeni podaci koji pomažu pri rasvjetljavanju i upotpunjavanju znanstvene spoznaje; ako je pojedini dokument već negdje bio objavljen, naznačena je točna referenca. Zbirka sadrži i preslike nekih članaka objavljenih u *Slobodnoj Dalmaciji* koji se tiču suđenja i presuda što su u to vrijeme bile aktualne u Dalmaciji i uz pomoć kojih se postizala bolja propaganda. Objavljeni dokumenti najvećim se dijelom odnose na redovitu komunikaciju koja se obavljala unutar organizacije KPJ, OZN-e, KNOJ-a ili s drugim državnim tijelima. Tu se u prvom redu radi o raznim izvještajima, uputama i direktivama koji svjedoče o sustavnosti provođenja masovnih likvidacija i sudskih procesa krajem rata i u poraću od strane državnih struktura koje su bile pod nadzorom KP Jugoslavije. Osim direktne represije, objavljeni dokumenti odnose se i na konfiskaciju imovine, masovna protjerivanja pripadnika

pojedinih naroda ili društvenih skupina, zlostavljanja, mučenja i slično. Iako se iz pojedinih dokumenata može iščitati da su vlasti i pojedini dužnosnici osuđivali masovne odmazde, ubojstva i pljačku, ona je bila tolerirana, a počinitelji nisu snosili nikakve posljedice.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Dalmacija, kao i sve do sada objavljene zbirke dokumenata partizanske i komunističke represije i zločina iz ostalih dijelova Hrvatske, predstavlja vrlo bitan doprinos hrvatskoj historiografiji jer te knjige predstavljaju polazišnu točku za istraživanje navedene problematike. Objavljivanjem dokumenata arhivska građa postala je dostupna širem krugu zainteresiranih čitalaca te je na taj način omogućeno da se ustanovi kako su partizanska i komunistička represija i zločini bili prisutni kao proces i sustav vršen po zapovijedima najviših partijskih, državnih i vojnih vlasti, te da se tu nije radilo samo o pojavama i pojedinačnim ekscesima. Osim navedenog, kroz objavljene dokumente može se pratiti i ustroj i način djelovanja cjelokupnog aparata NOV i PO Jugoslavije odnosno Hrvatske. Priređivačima Mati Rupiću i Vladimiru Geigeru, kao i njihovim suradnicima, svakako treba uputiti pohvale zbog dugogodišnjeg sustavnog rada na prikupljanju i objavljivanju izvornog arhivskog gradiva kojim pokušavaju prikazati na koji se način partizanski pokret i KP Jugoslavije poslije rata obračunao s neprijateljima i neistomišljenicima. Iz navedenih će razloga ova dragocjena zbirka biti neizostavno pomagalo u radu svakog povjesničara koji će se baviti navedenom problematikom.

Ana Jura

Annette Wieviorka, *Kako objasniti Auschwitz svom djetetu*, prevela Maja Ivanković, Spomen područje Jasenovac, Zagreb 2008, 57 str.

Premda su okolnosti i tijek nacističkog genocida nad Židovima u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata danas dobro poznati, mnogi će međutim filozofi, sociolozi i povjesničari istaknuti da njegovo razumijevanje i objašnjenje još nije ostvareno. To mišljenje u ovoj knjižici izriče i francuska povjesničarka Annette Wieviorka (r. 1948), voditeljica istraživanja u Centre national de la reserche scientifique, koja iza sebe ima opsežan opus posvećen u cijelosti istraživanjima nacističkog procesa istrebljivanja Židova. U svojim knjigama pisala je o nirnberskom procesu i suđenju A. Einchmannu, deportaciji francuskih Židova, tranzitnom kampu Drancyju i logoru Auschwitzu, pamćenju i zaboravu deportacije i genocida, kao i »dobu svjedočenja«, tj. važnosti koje je usmeno svjedočanstvo zadobilo u reprezentiranju Holokausta i kolektivnom pamćenju o njemu. Na potonje istraživanje A. Wieviorka upozorila je slovenska povjesničarka Marta Verginella, skrećući pozornost na njezinu napomenu da u nirnberskom procesu 1945-1946. svjedočanstva preživjelih nisu bila toliko zastupljena, dok važnost dobivaju suđenjem Eichmannu 1961. i zatim zauzimaju dominantno mjesto u predstavljanju Holokausta (usp. Branimir Janković, Javna upotreba povijesti : povodom hrvatsko-slovenskog projekta i gostovanja slovenskih povjesničara na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 20. listopada 2010, u: *Historijski zbornik*, god. LXIII, br. 2, 2010, str. 705-706). Kako je očito dakle da je Wieviorka autorica koja u svom radu poticajno razmatra raznolika metodološka, teorijska i epistemološka pitanja vezana uz temu Holokausta, važno je što je prevedeno barem jedno njezino djelo na hrvatski jezik, u ovom slučaju *Auschwitz expliquée à ma fille* (1999), prevedeno na više jezika pa tako i na engleski (*Auschwitz Explained to My Child*, 2002), s kojeg je zatim prevedeno na hrvatski. Objavljenoj u biblioteci Banalnost

zla, o knjižici nažalost nije moguće pronaći informacije na internetskim stranicama izdavača Spomen područja Jasenovac, a tek u malom broju primjeraka moguće ju je naći na policama hrvatskih knjižnica, ostajući tako gotovo posve nezapaženo.

Djelo je strukturirano u formi pitanja i razgovora između autorice i njezine trinaestogodišnje kćeri Mathilde. Iz koncipiranja knjige kao razgovora s djetetom proizlazi nekoliko osobitosti zajedničkih sličnim djelima. Naime, pitanja – napose često pitanje zašto? – što ih dijete koje ima određene informacije o temi postavlja iskusnoj istraživačici koja jako dobro poznaje temu razgovora, nerijetko propituju neka podrazumijevanja koja vladaju među stručnjacima i potiču na napor oblikovanja pristupačnih objašnjenja kompleksne problematike. Kao što navodi autorica: »Kad sam joj napokon pokušala objasniti Auschwitz, pogodilo me to što mi je postavila ista ona pitanja koja sam i ja samoj sebi oduvijek postavljala. To su ista pitanja koja već pola stoljeća proganjaju filozofe i povjesničare. Jedina je razlika u tome što ih je ona postavila iskreno i otvoreno« (str. 6). Nadalje, tako realiziran razgovor s djetetom metonimijski upućuje dakako na ono s čim je svako društvo suočeno, naime pitanje međugeneracijskog prijenosa dotad prihvaćenog znanja i artikuliranja još uvijek otvorenih pitanja. Bavljenje Holokaustom uključuje stoga neminovno i pedagoške kategorije sadržane u pitanjima kako uopće o njemu govoriti i na koji način poučavati mlade i svaku novu generaciju koja dolazi. Tu je naravno prisutan i aspekt prijenosa tog općeuropskog iskustva u vlastiti nacionalni kontekst povijesti i suvremenosti. Pritom je svakako temeljno pitanje – zastupljeno i u razgovoru autorice i njezine kćeri – zašto je sve to važno i zašto se time uopće baviti?

Za Annette Wieviorku, povjesničarku poljskog židovskog podrijetla, kojoj je u Auschwitzu stradao dio obitelji i rodbine, važno je znati povijest stradanja svoje obitelji (»Moramo se sjećati njihovih imena.«), ali pored tog osobnog razloga smatra da je Auschwitz »dio europske povijesti« i stoga »baš kao što ljudi trebaju znati svoju obiteljsku povijest, isto trebaju znati i o svijetu iz kojeg potječu«, tim više jer su »neki ljudi koji su preživjeli Auschwitz još uvijek ovdje, s nama« (str. 55), pri čemu treba dodati da je i prostor na kojem se odvijala deportacija i likvidacija svakodnevno pred našim očima. Kćer Mathilde bila je pak za razgovor posebno potaknuta kada je primijetila kod obiteljske poznanice Berthe utisnuti logorski broj na ruci. Autorica je stoga u svom pripovijedanju o Holokaustu uplela priču o Berthe i njezinu sudbinu koja je uključivala bijeg iz Njemačke 1933. u Francusku, deportaciju u tranzitni logor Dancy 1942. i zatim u Auschwitz gdje je preživjela dočekavši kraj rata.

Historiju kao disciplinu vezuje s problematikom Holokausta – osim kao područja bavljenja tim dijelom židovske, njemačke i europske povijesti – nekoliko problemskih čvorišta. Imajući na umu poveznice s knjižicom A. Wieviorka, početak s jednim od najpoznatijih svjetskih povjesničara Marchom Blochom, francuskim Židovom koji je kao pripadnik Pokreta otpora strijeljan nedaleko Lyona 1944. godine, radeći za vrijeme rata na kapitalnoj knjizi *Apologija historije ili zanat povjesničara* (Zagreb 2008). Knjigu je, kao i autorica, shvatio, između ostalog, i kao odgovor na dječakovo pitanje »čemu služi historija«, jer, osim što je izazov »istim tonom govoriti učenicima i učenicima«, problem postavljen »sa zbunjujućom iskrenošću te nesmiljene dobi, upravo je problem opravdanosti historije«, prema Blochu temeljno pitanje (usp. Bloch 2008, str. 35). Bloch važnost historije kao discipline vidi u bavljenju čovjekom, odnosno »ljudima u vremenu« (Bloch 2008, 52) i napose u pružanju razumijevanja, na čemu inzistira i Wieviorka. Spustimo li se pak s ove općenite historiografske razine na konkretno pitanje genocida nad Židovima u Drugom svjetskom ratu, moguće je primijetiti da kao što je pritom riječ o velikom etičkom pitanju 20. stoljeća (sociolog Zygmunt Bauman Holokaust prikazuje

kao problem modernosti, kao uznemirujuće pitanje o naravi zapadne civilizacije, usp. *Modernity and the Holocaust*, 1989), ono za historiografiju ima etički naboj sadržan i u uobličavanju empatije prema Drugome i razumijevanju Drugoga. Pritom bi, prema Dominicku LaCapri, povjesničar trebao – za razliku od krajnosti »potpunog identificiranja sa žrtvom« ili neemotivnog »sakupljanja empirijskih činjenica« i »formalne analize« – povezati »empatiju i kritičku distancu« (»Intervju za Yad Vashem s Dominickom LaCaprom«, *K. – časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju*, br. 6/7, 2007, str. 137-139). Odnos historije prema bavljenju Holokaustom sadržava nadalje i čitav niz metodoloških, teorijskih i epistemoloških pitanja. S epistemološke strane može se izdvojiti problem koji za prikazivanje Holokausta otvara stav postmodernizma prema historiji, što je uputilo Haydena Whitea na ublažavanje određenih teza (usp. Z. Janeković-Römer, »O pisanju povijesti i znanju u prošlosti«, *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999, str. 452-453. i »Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 32-33, 1999-2000, str. 211), uz što je vezana i rasprava otvara li postmodernizam mogućnosti za relativiziranje Holokausta ili usprkos svemu to ipak ne čini (usp. R. Eaglestone, *Postmodernizam i poricanje holokausta*, Zagreb 2001). S obzirom na teorijske i metodološke aspekte uvijek iznova nameće se pitanje kako konceptualizirati historijske radove o Holokaustu: traži li takva pojava bez usporedbe i posebnu konceptualizaciju, poseban način pisanja, strukturiranja, argumentiranja i diskursa u cjelini. Tako je u sklopu pitanja u kojoj mjeri dati prostor općim prilikama stradanja, a koliko pojedinačnim sudbinama, moguće uočiti primjer Berthe, čiju sudbinu pratimo u Wiewiorkinoj knjizi. Berthe je osoba koja je kćerki Mathilde poznata, s kojom se susreće, koja je preživjela, pa iznošenje njezine priče – usporedo s općim podacima i brojkama – pruža priliku za približavanje teme i dodatno identificiranje s njom.

Kao što sam već u uvodu spomenuo, neka od ovdje navedenih pitanja sadržana su i u knjizi A. Wiewiorke. Autorica djelo započinje navođenjem sudbine svoje obitelji i rodbine, postavljajući u jednom trenutku pitanje: »Jesmo li još uvijek zatočnici te baštine?« (6), uz navođenje da se s tom bolnom prošlošću pokušala pomiriti radom. Napor za razumijevanjem i objašnjavanjem, kao i teškoće koje su s njime povezane – sadržani uostalom i u naslovu knjige – prisutni su u prvim rečenicama razgovora: »Premda ja danas mogu jednostavno opisati Auschwitz i objasniti kako se genocid Židova zbio, uvijek tu postoji nešto dublje, nešto što je nemoguće razumjeti i objasniti: zašto su se nacisti željeli riješiti Židova na ovom planetu?« (7); zašto su ih toliko progonili, i to i starce i djecu, sve s ciljem njihova ubijanja i potpune eliminacije. Slična razmišljanja donosi i filozof G. Agamben, ističući da su nam povijesne okolnosti istrebljenja Židova dobro poznate, ali da nedostaje »etičko i političko značenje istrebljenja ili samo ljudsko razumijevanje onoga što se dogodilo« (G. Agamben, *Ono što ostaje od Auschwitzta*, Zagreb 2008, str. 5).

Kao što je navedeno, kćer Mathildeu posebno je na početku razgovora занимalo što se dogodilo s Berthe, tada devetnaestogodišnjakinjom, i kako je teklo njezino uhićenje 16. srpnja 1942. u Parizu, u velikoj akciji koju je provela francuska policija prema zapovijedi Nijemaca u kojoj je uhićeno oko 13.000 Židova. Nakon uhićenja, Berthe je sprovedena u tranzitni logor Drancy pokraj Pariza i kasnije u Auschwitz-Birkenau. Wiewiorka detaljno opisuje proceduru razvrstavanja deportiranih, zatim skidanja, izbrijavanja kose i utiskivanja broja na ruku, koje je za imalo cilj oduzimanje – nakon svega materijalnog – i vlastitog imena, odnosno pretvaranje čovjeka u puki broj, što je autorica popratila riječima Prima Levija (*Zar je to čovjek*, Zagreb 1993). Ulazak u logor značio je, prema autorici, ulazak »u neki drugi svijet« (str. 11), u kojem

je čovjek, kao što navodi Levi, lišen svega, bez dostojanstva i bez časti. Primjer Berthe skreće pozornost i na potrebu govora o logorskim iskustvima žena (pri čemu treba uputiti na rad Centra za ženske studije vezan uz sjećanja žena žrtava nacističkih, fašističkih i komunističkih logora, usp. Branimir Janković, »Seminar 'Sjećanja žena u kulturnom pamćenju i nastavi povijesti'«, Zagreb, 3-5. travnja 2009.«, *Povijest u nastavi*, god. VII, br. 1 (13), Zagreb 2009, str. 85-90; usp. također Renata Jambrešić Kirin, »Šalje Tito svoje na ljetovanje!: kažnjenice u arhipelagu Goli«, *Dom i svijet : o ženskoj kulturi pamćenja*, Zagreb 2008, str. 80-124. i Natka Badurina, »Ženska svjedočenja iz koncentracijskih logora«, *Nezakonite kćeri Ilirije : hrvatska književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2009, str. 219-245).

Priča o Berthe potaknula je u razgovoru pitanja o postupanju prema Židovima u Njemačkoj nakon dolaska Hitlera na vlast 1933. godine. Kćer Mathilde zanimalo je kako su Nijemci »znali da je netko Židov?«, stoga je autorica opisivala postupak kojim su Nijemci morali »dokazati kako nemaju židovske pretke« (14), dok se u okupiranim zemljama u tu svrhu provodio popis židovskog stanovništva. Wiewiorka navodi primjer Francuske u kojoj se popis židovskog stanovništva održao samo dva mjeseca nakon ulaska Nijemaca u Pariz 1940. godine. Svi su se Židovi morali javiti u policijsku postaju i gotovo svi su to i činili. Ti su formulari kasnije poslužili Nijemcima da uz pomoć francuske policije počnu provoditi uhićenja i deportacije, najprije stranih Židova, a zatim i francuskih – isprva muškarca, a spomenutog 16. srpnja 1942. i žena i djece.

Autorica nastavlja razgovor detaljnim opisom postupka ubijanja u plinskim komorama i posebnoj skupini zatočenika *Sonderkommando* koji su spaljivali tijela plinom ugušenih žrtava. U tom se trenutku autorici opet nameće pitanje razumijevanja i objašnjenja: »Shvaćam da, premda se trudim objasniti ti ovo najbolje, najmirnije i najjasnije što mogu, zapravo ne objašnjavam ništa. Sad ti ja pričam o tehničkom postupku. Kako ti mogu pomoći da shvatiš kako tada nitko nikada nije čuo za nešto poput ovoga? Kako, unatoč svim masakrima koji su se dogodili kroz povijest, nitko nikada nije sagrađio ništa poput ovoga – tvornice s pokretnom trakom za ubijanje ljudi? Kako je samo u Birkenauu, na tako malom komadiću zemlje, ubijeno možda čak i milijun ljudi?« (19-20). Wiewiorka ističe užasnost ubijanja djece, odvijanju s ciljem napada na sve pripadnike jednog naroda. Uz spominjanje drugih logora poput Dachaua, Buchenwalda i ženskog logora Ravensbrück, naglasak je u razgovoru na Auschwitzu i njegovom dijelu Birkenauu. Autorica razlaže razlike između tranzitnih, koncentracijskih i logora za istrebljivanje ili »centara za ubijanje«, kako ih je nazvao povjesničar Raul Hilberg, poput primjerice logora Treblinka, namijenjenog isključivo ubijanju gušenjem plinom, dok su logori Majdanek i Auschwitz-Birkenau bili ujedno i koncentracijski logori i centri za ubijanje. Auschwitz – jedini logor gdje se zatvorenicima utiskivao broj na ruku – postao je najpoznatiji zbog najvećeg broja ubijenih, ali ujedno i preživjelih. Prema stopi smrtnosti, u logoru Buchenwaldu umirao je jedan od četiri zatvorenika, a u nekim drugim logorima svaki drugi logoraš. Autorica napominje da su u logorima osim Židova bili zatočeni i Nijemci protivnici nacizma, Jehovini svjedoci, Romi i homoseksualci. Osvrće se na brojku od 6 milijuna ubijenih (neki govore 5, a neki 7 milijuna) – kako u logorima, tako i u likvidacijama, posebno primjerice pri napadu na SSSR.

Wiewiorka objašnjava i pojmove koji se koriste za genocid nad Židovima u Drugom svjetskom ratu (riječ »genocid« oblikovao je, za označavanje pokušaja uništenja čitavog naroda, 1944. pravnik Raphael Lemkin). Ističe da joj se ne sviđa riječ »Holokaust« jer znači »žrtvovanje na vatri« (str. 25), što, prema autorici, može implicirati da su se Židovi sami žrtvovali ili da su

žrtvovani Bogu. Nasuprot tome, prednost daje hebrejskoj riječi »Shoah« koja znači uništenje (afirmirao ju je francuski redatelj Claude Lanzmann poznatim istoimenim filmom iz 1985). O izrazu »holokaust« (u značenju žrtve paljenice) govori i LaCapra u spomenutom intervjuu, navodeći da je teško izbjeći naziv bez nekih konotacija i da je svakodnevna upotreba izraza »holokaust« ublažila konotacije žrtvovanja (LaCapra 2007, 150-151). O značenjskim obilježjima riječi »holokaust« i »šoah« detaljno piše G. Agamben u spomenutoj knjizi, naglašavajući da – zbog neprihvatljivih usporedbi i semantičkog nasljeđa – neće upotrebljavati izraz »holokaust« (Agamben 2008, 20-22). Drugi se pak prilikom upotrebe pojma »holokaust« pozivaju na značenje »potpuno spaljen«.

S obzirom da je termin »Holokaust« oblikovan za označavanje nacističkog genocida nad Židovima, Mathilde je postavila pitanje može li se ta riječ koristiti i za druge događaje. Tu je moguće navesti upotrebu za masovno ubijanje životinja (usp. Charles Patterson, *Vječna Treblinka : naše postupanje prema životinjama i holokaust*, Zagreb 2005; pitanje primjerenosti usporedbe sistematskog ubijanja životinja s Holokaustom obrađuje i nobelovac J. M. Coetzee u knjizi *Život životinja*, Zagreb 2004). Wiewiorka na pitanje odgovara da za povjesničare sâm naziv i nije toliko važan jer se oni više bave »razumijevanjem onoga što se dogodilo u prošlosti« (26). Smatra da se u 20. stoljeću još dva događaja mogu označiti genocidom: turski masakr Armenaca 1915. i pokolj u Ruandi 1990-ih godina.

Razgovor zatim prelazi na teškoće koje su Židovima onemogućivale bijeg. Isprva su mogli napustiti Njemačku uz ostavljanje sve imovine, ali – uvelike zbog gospodarske krize 1930-ih – zemlje su počele zatvarati vrata prijemu Židova. Nijemci su na početku razmatrali njihovo preseljenje, ali od 1941. Židovi više nisu mogli napustiti Reich. Uslijedilo je njihovo razmješavanje u getima i zatim – kada krajem 1941. i početkom 1942. nacisti prelaze na realizaciju plana uništenja Židova (»konačno rješenje židovskog pitanja«) – deportiranje u logore. Autorica je posebno govorila o uvjetima organiziranja života u getima, napose u najvećem varšavskom getu, u kojem je na 2,5 km² bilo smješteno oko pola milijuna Židova. Navela je da su njima upravljala židovska vijeća Judenrat i spomenula da je neke židovske vođe zanimala moć koju su time dobili, ali da su to bile iznimke jer je većina pokušavala pomoći svojim sunarodnjacima. Kao i na drugim mjestima, autorica i ovdje upućuje na sačuvane dnevničke zapise, koji omogućuju i pomnu rekonstrukciju života u getu. Posebno ističe potrebu autora dnevnika da zapišu što im se događa i čime su sve izloženi, s ciljem da zapisi ostanu sačuvani. Tako su neki svoje bilješke zakopavali u metalnim posudama i time omogućili njihovo kasnije pronalaženje. Za usporedbu, i Martin Gilbert navodi da su pojedini pripadnici skupine *Sonderkommando* svoje zapise stavljali u metalne kutije i pokapali ih zajedno s pepelom žrtava, zahvaljujući čemu su naknadno pronađeni (usp. M. Gilbert, *Holokaust : putovanje u potrazi za prošlošću*, Zagreb 2001, str. 163).

A. Wiewiorka govori dakako i o esesovcima koji su upravljali logorima i ubijali Židove. Raspravlja i o razlozima kojima se objašnjavalo pristajanje drugih vojnika na ubojstva (neki ističu da je u ratu »nasilje sveprisutno, a smrt postaje svakodnevna pojava«; ljudi žele biti dio grupe i ne žele ispasti slabići ili kukavice, skloni su podčinjavati se autoritetu; drugi ističu djelovanje antisemitske propagande prema kojoj ubojstvo Židova nije ubojstvo čovjeka već »štetočine«; str. 34-35). Usprkos tome, zbog brige »za duševno zdravlje vojnika«, nacisti su prešli na pogublivanje plinom kako bi se udaljilo žrtve od krvnika, davši im time iluziju da su nevini jer nemaju »krvi na vlastitim rukama« (36), na što su se i pozivali na suđenjima.

Na spominjanje likvidacije varšavskog geta te deportacije i ubijanja Židova u Treblinki, Mathilde postavlja pitanje o kojem se puno raspravljalo: zašto se Židovi nisu borili i pokušali oduprijeti? Autorica odgovara da Židovi isprva »nisu znali kamo svi ti događaji vode« (39), kao što se i nacisti nisu odmah na početku odlučili za »konačno rješenje« već su ih prvo zatvarali u geta. Iznosi pritom i metodološki naputak za čitatelje kao i za povjesničare: »Danas znamo kako se ta priča završila, pa onda svako poglavlje interpretiramo tako da vodi prema tom kraju. No, da smo živjeli u tom vremenu i na tim mjestima, ne bismo bili znali kamo sve to vodi.« (40). Da su znali, navodi autorica, ne bi se odazvali na popis židovskog stanovništva. Govori zatim o mogućnostima bijega ili preživljavanja uz pomoć domaćeg stanovništva. U Francuskoj je od 330.000 Židova iz 1939. njih oko 75.000 deportirano i ubijeno (Berthe predstavlja jednu od 2,500 tisuće francuskih Židova koji su preživjeli deportaciju u Auschwitz), a mnogi su se spasili uz pomoć Francuza. Za razliku od Francuske, u Poljskoj je bilo teže pomagati Židovima. Njemačka okupacija Poljske bila je okrutna (obitelji koje bi pomagali Židovima odmah su ubijali), a k tome je i kod poljskog stanovništva bio prisutan antisemitizam (usp. dvije knjige Jana T. Grossa o kojima se u vezi toga žestoko raspravljalo – *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, 2001 / uz temat u *Gordoganu*, br. 1, 2003 / *Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz: An Essay in Historical Interpretation*, 2006 / usp. recenziju knjige u *Gordoganu*, br. 11-14, 2007, str. 411-413/). Wiewiorka zatim prelazi na pitanje samog otpora. Navodi da neki smatraju da su Židovi iskazivali otpor željom da prežive i pokušajima da spase djecu, a spominje dakako i oružani otpor sudjelovanjem u pokretima otpora kao i borbu u varšavskom getu 1943. godine. Autorica detaljno izvještava o tijeku te pobune potaknute likvidacijom geta i važnosti otpora koju je ona imala za njih: »Sa spuštenim oružjem i bijelim maramama na odijelima, trojica njemačkih časnika pokušala su pregovarati o prekidu vatre kako bi evakuirali mrtve i ranjene vojnike. Zamisli samo što je to značilo tim mladim borcima. Šačica izglednijih civila protiv najmoćnije vojske na svijetu!« (46). O pobuni, koja »predstavlja snažan simbol otpora« (47), sugestivno govori važna knjiga Hanne Krall *Stići prije Boga* (Zagreb 2011), u kojoj su zabilježeni njezini razgovori s Marekom Edelmanom (1922-2009), jednim od vođa ustanka u getu.

Wiewiorka odgovora i na pitanje zašto saveznici nisu pomagali zarobljenim Židovima. Njihovo suočavanje s logorašima započelo je oslobodilačkim ulaskom u koncentracijske logore, čije su slike užasa novinari zatim poslali u svijet. No s razmjerima genocida svijet se upoznao preko suđenja Adolfu Eichmannu 1961. u Jeruzalemu, gdje je »više od sto preživjelih svjedočilo o svakoj fazi genocida« (50).

Razgovor završava problematiziranjem pitanja odgovornosti. Kako nema kolektivne krivnje – jer je i među Nijemcima bilo onih koji su se suprotstavljali režimu, a antisemitizma, koji je u Njemačkoj bio toliko snažno izražen, bilo je i u drugim europskim zemljama – autorica navodi da se procjenjuje da je »oko sto tisuća Nijemaca aktivno sudjelovalo u genocidu« (51). No ne zaboravlja pritom postaviti pitanje »što reći i misliti o ostalima, o onima koji su promatrali kako uhićuju njihove susjede židovske vjere?« i »onima koji su upravljali vlakovima za deportaciju?« te odgovara: »Većina Nijemaca bila je potpuno ravnodušna. To je ono najšokantnije.« (51). Nakon kratkog prikaza povijesti antisemitizma, posebno srednjovjekovnog i modernog, Wiewiorka se na kraju osvrće na često ponavljano misao koja prelazi u frazu »kako će znanje o svemu što se događalo u Auschwitzu spriječiti da se tako nešto ponovno dogodi« (56), prema čemu je skeptična.

Autoričinim završnim riječima (»Ova će me pitanja uvijek progoniti. Kao povjesničarka i učiteljica, nadam se da ih mogu na neki način osvijetliti. Mislim da su to najvažnija pitanja za razmišljanje i da bi za njih svatko trebao naći vremena.«, 57) možemo pridodati opasku LaCapre »da su ljudi koji su se bavili holokaustom ljudi koje vrijedi čitati« (LaCapra 2007, 162-163). Kao što je u spomenutom predavanju M. Verginella napomenula da nas upoznavanje s općom problematikom Holokausta ne bi trebalo osloboditi obaveze uključivanja pojave antisemitizma i sudjelovanja u deportacijama i ubijanjima Židovima prisutnima u vlastitoj nacionalnoj sredini, tako je, na drugom stupnju, važno razmišljati i o osmišljenom povezivanju epistemoloških, teorijskih i metodoloških rezultata rasprava koje se vode na međunarodnoj razini s nastavljanjem proučavanja Holokausta u hrvatskoj povijesti. Wieviorkina knjižica – u kojoj se zrcale rezultati istraživanja iz njezinih prethodno objavljenih knjiga – još je jedno upućivanje na te rasprave.

Branimir Janković